

Renata Zawistowska

Kraków

Próby powrotu Karola IV Habsburga-Lotaryńskiego na tron węgierski w 1921 roku

Zarys treści: W konsekwencji klęski poniesionej w I wojnie światowej ostatni król Królestwa Węgier Karol IV Habsburg-Lotaryński musiał 13 listopada 1918 r. złożyć pisemne oświadczenie o zaprzestaniu pełnienia władzy. Dwa dni wcześniej (11 listopada 1918 r.) w Wiedniu zostało opublikowane jego oświadczenie jako cesarza Karola I o zaprzestaniu pełnienia władzy cesarskiej w Austrii. Od marca 1919 do października 1921 r. Karol I z rodziną przebywał na emigracji w Szwajcarii, snując plany powrotu na tron. Ich realizację podjął dwukrotnie w 1921 r. Na drodze stanęli mu Miklós Horthy i węgierskie Zgromadzenie Narodowe, które podjęło decyzję o zdetronizowaniu Karola IV i uznaniu za wygasłą uchwałę z XVIII w. uprawniającą Habsburgów do tronu węgierskiego.

Outline of content: As a consequence of the defeat suffered in the First World War, the last king of the Kingdom of Hungary, Charles IV of Austria, had to submit a written declaration of abdication on 13 November 1918. Two days earlier, on 11 November 1918, his statement as Emperor Charles I renouncing his imperial power in Austria was published in Vienna. From March 1919 to October 1921, Charles I and his family lived in exile in Switzerland, plotting his return to the throne. He made two attempts to return in 1921 but was thwarted by Miklós Horthy and the Hungarian National Assembly. They decided to dethrone Charles IV and declared the eighteenth-century resolution that entitled the Habsburgs to the Hungarian throne to be null and void.

Słowa kluczowe: cesarz i król Karol Habsburg-Lotaryński, cesarzowa i królowa Zyta, Magyar Királyság (Królestwo Węgier bez króla: 1920–1946), Miklós Horthy – regent (gubernator)

Keywords: Emperor and King Charles Habsburg-Lorraine, Empress and Queen Zyta, Magyar Királyság (Kingdom of Hungary without a king: 1920–1946), Miklós Horthy Regent (Governor)

Rozważania koncentrują się wokół osoby Karola Habsburga-Lotaryńskiego, przedstawiciela dynastii, która wykorzystawszy węgierską klęskę pod Mohaczem, na kilka wieków narzuciła Węgrom swoje panowanie¹. Tłumiąc powstanie pod wodzą Franciszka II Rakoczego, cesarz Karol VI Habsburg ostatecznie doszedł do władzy jako król Karol III. Dzięki sankcji pragmatycznej promującej na tron swoją córkę Marię Teresę utorował drogę także następnej dynastii – habsbursko-lotaryńskiej². Przyjęcie sankcji pragmatycznej przez Węgrów w 1723 r. i poparcie udzielone przez węgierską armię Marii Teresie spowodowało, że przez następne dwa wieki kolejni cesarze z Domu Wiedeńskiego Habsburgów-Lotaryńskich zasiadali również na tronie Królestwa Węgier³. Karol, ostatni panujący cesarz i król z tej dynastii, urodził się 17 sierpnia 1887 r. jako syn Ottona Franciszka, którego ojcem był Karol Ludwik, młodszy brat panującego cesarza Franciszka Józefa I⁴.

Cesarz ten (w wieku 84 lat) 28 lipca 1914 r. podpisał manifest wojenny do „swoich narodów”, wypowiadając wojnę Serbii i rozpoczynając w ten sposób I wojnę światową. Jego oświadczenie, że czyni to z ciężkim sercem, bowiem bierze pod uwagę możliwość rozpadu rzeszy austriackiej, ale „jeśli ma monarchia zaniknąć, niech zaniknie ale dostojnie”⁵, nie wymaga komentarza.

Chociaż od 28 czerwca 1914 r., po śmierci Franciszka Ferdynanda w wyniku zamachu w Sarajewie, następcą wszystkich tronów w monarchii austriacko-węgierskiej został *ex lege* Karol Habsburg-Lotaryński, nie włączono go do intensywnych tajnych narad i zabiegów dyplomatycznych, które poprzedziły decyzję o wypowiedzeniu wojny. To on jednak, zostawszy po śmierci swojego sędziwego poprzednika cesarzem i królem, musiał uznać klęskę monarchii i poprosił o rozejm, oznaczający w istocie bezwarunkową kapitulację, po czym podpisał oświadczenie o zrzeczeniu się władzy cesarskiej w Austrii (11 listopada 1918 r.) i królewskiej w Królestwie Węgier (13 listopada 1918 r.).

¹ H. Wereszycki, *Historia Austrii*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986; J. Krasuski, *Historia Niemiec*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2002; *Słownik władców Europy nowożytnej i najnowszej*, red. M. Serwański, J. Dobosz, Poznań 2002.

² *Franciszek II Rakoczy. Pamiątki – Wyznania*, wybrał, opracował i wstępem zaopatrzył J.R. Nowak, Warszawa 1988 („Biblioteka Pamiątek Polskich i Obcych”); B. Popiołek, *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*, Kraków 1996; R. Zawistowska, „Franciszek II Rakoczy i jego związki z Polską”, referat przedstawiony na XIV Zjeździe Historyków Węgierskich z Krajów Grupy Wyszehradzkiej (XIV. Kárpát-Medencei Történelemtanár Tábor), Gyöngyös 2011. júl. 18–23 i złożony jako mps w Rákóczi Szövetség, H-1255 Budapest, Pf.: 23.

³ W. Felczak, *Historia Węgier*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1983; E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, wyd. 11, Warszawa 2004.

⁴ S. Grodziski, *Franciszek Józef I*, Wrocław 1983.

⁵ F. Weissensteiner, *Rakouští císařové František I. – Ferdinand I. – František Josef I. – Karel I.*, z nemeckého originalu *Die österreichischen Kaiser*, Wien 2003, prel. I. Churaňová, red. O. Grezlová, Praha 2005, s. 162 (wersja polska: *Habsburgowie*, tłum. B. Lulińska, D. Luliński, Warszawa 2011).

Przemiany na Węgrzech po rezygnacji Karola IV z władzy królewskiej

11 listopada 1918 r. rano w Wiedniu zostało opublikowane podpisane w nocy oświadczenie cesarza Karola I o jego rezygnacji z pełnienia władzy w Austrii⁶. Następnego dnia Tymczasowe Zgromadzenie Narodowe przyjęło uchwałę o utworzeniu Republiki Niemieckiej Austrii (Republik Deutschösterreich)⁷.

Cesarza Karola I nie było już wówczas w Wiedniu, ponieważ w nocy z 11 na 12 listopada 1918 r. razem z całą rodziną wyjechał z Pałacu Schönbrunn do stanowiącego własność prywatną Habsburgów zamku myśliwskiego Eckartsau w regionie Marchfeld w Dolnej Austrii⁸. Natychmiast po przybyciu na miejsce Karol napisał list do kard. Friedricha-Gustava Pifflla, w którym stwierdził, że odrzuca opublikowane poprzedniego dnia i podpisane przez niego pod przymusem oświadczenie o zrzeczeniu się panowania i nadal jest władcą Austrii na mocy władzy danej przez Boga⁹.

Cesarskie oświadczenie o rezygnacji z władzy w Austrii prawnie nie obejmowało Węgier, jednakże już 13 listopada do Eckartsau przybyła delegacja węgierska z żądaniem od Karola IV rezygnacji z pełnienia władzy na Węgrzech oraz ogłoszenia abdykacji. Delegację węgierską reprezentował przewodniczący Izby Magnatów Gyula Wlassics, a w jej skład wchodził przewodniczący Królewskiego Sądu Administracyjnego książę Miklós Móric Esterházy, sędzia Aurél Dessewffy i strażnik korony hr. Emil Széchenyi. Ostatni król węgierski Karol IV podczas rozmowy z przybyłą z Budapesztu delegacją szlochał, a biorąca udział w rozmowie królowa Zyta powtórzyła swoje słowa, że „władca nie może zrezygnować, po prostu może być pozbawiony tronu”¹⁰.

Wobec stanowczych nalegań delegacji węgierskiej cesarz Karol I dwa dni po oświadczeniu podpisanym w Wiedniu czuł się zmuszonym do przygotowania proklamacji do narodu węgierskiego. Napisał ją ręcznie w języku węgierskim, w którym nosi ona nazwę eckartsau i nyilatkozat (Deklaracja z Eckartsau):

Od czasu objęcia tronu zawsze dążyłem do tego, by moi ludzie, tak szybko, jak to możliwe, pozbyli się okropności wojny, wojny, w której genezie nie miałem żadnego udziału.

Nie chcę, aby naród węgierski w swoim swobodnym rozwoju, służył człowiekowi, którym kieruje do niego sama miłość.

⁶ Oświadczenie było przygotowane, a cesarz Karol I tylko je podpisał, jednakże dopiero po wielogodzinnej, obfitującej w dramatyczne momenty, dyskusji. Zob. „Neue Freie Presse”, 12. November 1918, w: H.W. Scheidl, „Abdanken? Nie – nie – nie!”, s. 1, diepresse.com/home/politik/zeitgeschichte/428688, 7.11.2008 (dostęp: 10.10.2013).

⁷ F. Mayrhofer, Franz Dinghofer, *Verkünder der Republik*, w: *Oberösterreich 1. Lebensbilder zur Geschichte Oberösterreichs*, Hrsg. A. Zauner, H. Slapnicka, Linz 1981, s. 185–199.

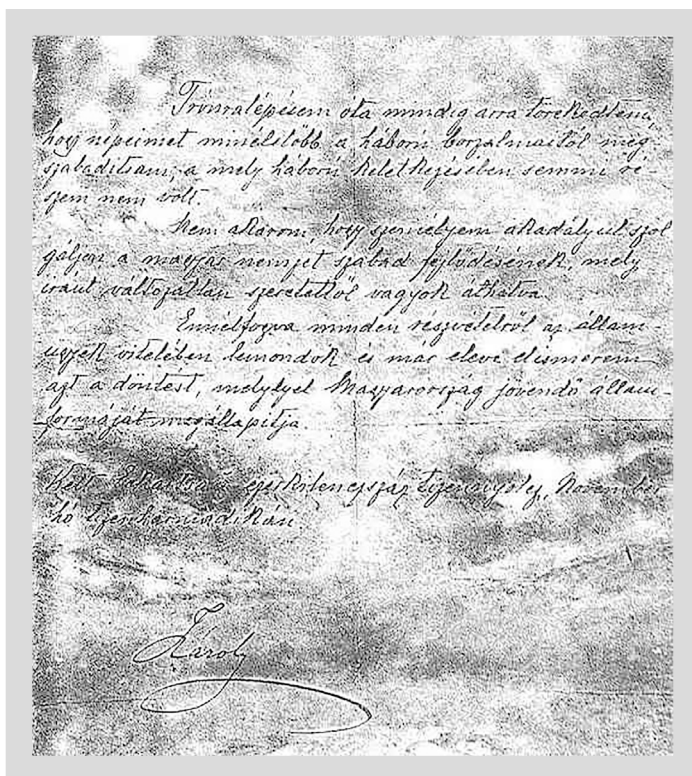
⁸ Własność prywatna pozostała w zasadzie w rękach Habsburgów, natomiast koronna została przejęta na własność państwa (w tym Pałac Schönbrunn).

⁹ „Neue Freie Presse”, 12. November 1918, w: H.W. Scheidl, *op. cit.*, s. 2.

¹⁰ G. Brook-Shepherd, *The Last Empress. The Life and Times of Zita of Austria-Hungary, 1892–1989*, New York 1991.

Dlatego też podejmuję decyzję o zrzeczeniu się każdego udziału w sprawach państwa, przejściu w stan spoczynku i nie uczestniczeniu w żadnej decyzji, określającej przyszłą postać węgierskiego rządu.

Sporządzono Eckartsau, tysiąc dziewięćset osiemnaście, miesiąc listopad, trzynasty. Charles¹¹.

1. Proklamacja króla Karola IV z 13 listopada 1918 r. zawierająca decyzję o zaprzestaniu pełnienia obowiązków państwowych w Królestwie Węgier; domena publiczna, hu.wikipedia.org/wiki/Fájl:Eckartsai_nyilatkozat.jpg (dostęp: 2.06.2024)

Jako król państwa, którego nazwa brzmiała Ziemie Korony Świętego Stefana (Magyar Szent Korona Földjei), Karol IV zrzekł się pełnienia obowiązków państwowych i zwolnił podległych mu do tej pory urzędników z przysięgi lojalności wobec niego jako dotychczasowego władcy tej części dualistycznej monarchii. W pełni świadomie i w tej proklamacji nie zostało użyte słowo „abdykacja”.

¹¹ Eckartsai nyilatkozat eredeti példánya [2013. május 18-i dátummal az eredetiből archiválva], https://web.archive.org/web/20130518222638/http://vmek.oszk.hu/02100/02185/html/img/1_015a.jpg (dostęp: 12.03.2025).

Delegacja węgierska z proklamacją napisaną przez Karola IV udała się do gabinetu premiera Mihályja Károlyiego w Budapeszcie. Jeszcze w tym samym dniu po południu rząd węgierski przyjął deklarację: „Karol Habsburg nie jest władcą kraju”¹².

Proklamacja króla Karola IV z 13 listopada 1918 r. o rezygnacji ze sprawowania władzy na Węgrzech stanowiła podstawę prawną do ogłoszenia powstania Republiki Węgierskiej. Nastąpiło to 16 listopada 1918 r., a pierwszym jej prezydentem został Károlyi, który do 20 stycznia 1919 r. pełnił również funkcję premiera¹³. Przejął ją wówczas Dénes Berinkej.

Cios ostateczny prezydentowi Károlyiemu i rządowi Berinkeya zadał płk Ferdynand Vix – szef alianckiej misji wojskowej w Budapeszcie. 20 marca 1919 r. zorganizował on konferencję, na której przedstawił propozycję granic Węgier ze wszystkimi sąsiadami. W ceremonii przekazania tej propozycji, nazwanej listą Vixa, uczestniczyli: brytyjski ppłk. Bernard Granville Baker, włoski mjr Riccardo Pentimalli i amerykański kpt. Nicholas Roosevelt. Tłumaczenie prezydenta Károlyiego płk. Vixowi, jakie będą konsekwencje wewnętrzne na Węgrzech tych decyzji, było bezprzedmiotowe. W tej sytuacji 21 marca rząd Berinkeya złożył rezygnację na ręce prezydenta Karolyiego, który wkrótce potem także podał się do dymisji. Władzę na Węgrzech na ponad cztery miesiące przejęły ekstremalne siły komunistyczne, tworząc Węgierską Republikę Rad. Na drugim biegunie zaczął intensywnie skupiać siły węgierski obóz prawicowy, konserwatywny i nacjonalistyczny. Był on wewnętrznie zróżnicowany, ale podobnie jak komuniści przeciwny demokracji i liberalizmowi.

Cztery miesiące funkcjonowania Republiki Węgierskiej na czele z prezydentem Károlyim (zima 1918/1919) rodzina cesarska spędziła w zamku Eckartsau. Życie codzienne stawało się tam coraz bardziej uciążliwe. Dokuczał chłód, a nawet kłopoty z bieżącym zaopatrzeniem w żywność. Pod koniec stycznia 1919 r. przybył do Eckartsau kanclerz Austrii Karl Renner, który aczkolwiek nie został przyjęty przez cesarza Karola, przekazał informację, że w trosce o bezpieczeństwo i by uniknąć internowania, powinien jak najszybciej podpisać abdykację i wraz z całą rodziną opuścić Austrię.

O sytuacji Karola i jego rodziny brat Zyty, Sykstus poinformował króla Wielkiej Brytanii Jerzego V, prosząc o pomoc. Jerzy V był świadomy tragicznego losu cara Rosji i jego rodziny i czynił sobie wyrzuty, że nie podjął wszelkich starań, by ją uratować. Mając na względzie bezpieczeństwo cesarskiej rodziny austriackiej, podjął natychmiastową interwencję. Spowodowała ona oddelegowanie przez dowództwo armii brytyjskiej do Eckartsau wywodzącego się ze znanego arystokratycznego rodu oficera sztabowego, ppłk. Edwarda Lisle Strutta. Otrzymał on niewielki oddział z elitarniej artyleryjskiej jednostki brytyjskiej i na jego czele 27 lutego

¹² S. Szilassy, *Revolutionary Hungary, 1918–1921*, Ann Arbor 1971, s. 141.

¹³ *Idem*, *Hungary at the Brink of the Cliff 1918–1919*, „East European Quarterly” 3 (1969), no. 1, s. 95–109.

1919 r. przybył do Eckartsau, by zadbać o zaopatrzenie rodziny cesarskiej i czuwać nad jej bezpieczeństwem.

Podpułkownik Strutt był odpowiednią osobą do wypełnienia zleconego mu zadania. Poza językiem angielskim biegle posługiwał się także francuskim i niemieckim, był katolikiem, zdecydowanym monarchistą, zwolennikiem starego europejskiego porządku i znał się z arcyksięciem Franciszkiem Ferdynandem¹⁴ z okresu pobytu w Innsbrucku. Wkrótce po przybyciu ppłk. Strutta do Eckartsau Karol postawił go w nieco kłopotliwej sytuacji, przekonując do zupełnie nierealnego poparcia jego powrotu na tron. Prosił o interwencję u króla Jerzego V i załatwienie mu od 5 do 10 tys. żołnierzy brytyjskich, na czele których przystąpiłby do „przywrócenia porządku” (*restore order*)¹⁵. Jeśli nawet ppłk Strutt przekazał tę prośbę do Londynu, została ona tam zupełnie zignorowana, gdyż pozostała bez odpowiedzi. Polityczni przywódcy brytyjscy brali w tym czasie udział w obradach zwycięskich mocarstw na konferencji w Paryżu i jako jedną z pierwszych zasad przyjmowali niedopuszczenie do odbudowania monarchii Habsburgów, uznając, że ta dynastia sprowokowała i rozpoczęła tę okrutną wojnę.

Już 17 marca 1919 r. ppłk Strutt otrzymał z Londynu radę, by cesarz wraz z rodziną jak najszybciej, bez spełniania warunków wysuwanych przez rząd wiedeński, opuścił Austrię i udał się do Szwajcarii, która zgodziła się udzielić mu azylu. Gdy Strutt jako brytyjski opiekun rodziny cesarskiej przybył 20 marca do Wiednia, by poinformować o tym rząd austriacki, kanclerz Renner przyjął go w swoim gabinecie, nie wstając nawet z fotela, by przywitać gościa. Ostra reprymenda podpułkownika spowodowała, że kanclerz poderwał się ze swojego miejsca, ale usłyszawszy o zamiarze wyjazdu rodziny cesarskiej, oświadczył, że warunkiem zgody rządu austriackiego na wyjazd jest podpisanie abdykacji i że w celu dopilnowania tego warunku wyśle do Eckartsau komisarza rządowego, który będzie upoważniony również do przeszukania bagaży rodziny cesarskiej. Wówczas Strutt oświadczył, że osobiście takiego komisarza zastrzeli. W zaistniałej sytuacji Renner podjął decyzję o wycofaniu się z tego pomysłu.

Podpułkownik Strutt spieszył się ze zorganizowaniem wyjazdu rodziny cesarskiej do Szwajcarii również ze względu na zmiany polityczne na Węgrzech oddalonych od Eckartsau o ok. 30 km. Wyjazd nastąpił dwa dni po przejściu władzy przez komunistów w Budapeszcie. Jeszcze w przeddzień wyjazdu kanclerz Renner wezwał ppłk. Strutta do swojego gabinetu i poinformował, że podpisanie abdykacji przez cesarza Karola I nadal jest warunkiem zgody rządu na jego wyjazd z Austrii. Wówczas ppłk. Strutt, korzystając ze swobodnej linii dyplomatycznej, wysłał telegram o następującej treści:

¹⁴ W dniu przyjazdu płk. Strutta do Eckartsau pokazano mu jego wspólne zdjęcie z arcyksięciem Franciszkiem Ferdynandem.

¹⁵ M. Mutschlechner, *Attempts to regain power*, w: *Habsburgs in Exile – the Dynasty after 1918*, <http://www.habsburger.net/en/printpdf/stories/habsburgs-exile-dynasty-after-1918?language=en> (dostęp: 30.05.2024).

Do Dyrektora Wywiadu Wojskowego w Londynie.

Rząd austriacki odmawia zgody na odejście cesarza, chyba że abdykuje. W związku z tym proszę dać rozkaz przywrócenia blokady i zatrzymania wszystkich pociągów żywności przy wjeździe do Austrii¹⁶.

W istocie był to blef, który jednak odniósł pożądany skutek. Rząd austriacki wycofał swoje warunki i nie stawiał przeszkód w wyjeździe. Karol I wraz z żoną i dziećmi oraz towarzyszącymi im osobami wsiedli do specjalnego pociągu na stacji w Kopfstetten 23 marca 1919 r.¹⁷ Pociąg, nadzorowany przez wojskowych żandarmów brytyjskich, został potraktowany jako prawnie podlegający imperium brytyjskiemu. Cesarza zegnało na stacji ok. 2 tys. osób, a przybyła liczna grupa wiernych żołnierzy i oficerów utworzyła honorowy szpaler do pociągu. Osobiste rzeczy rodziny cesarskiej zostały umieszczone w ośmiu wagonach. Były to meble, przedmioty osobiste, dzieła sztuki z prywatnej własności Habsburgów.

Szczególne emocje wzbudza jeszcze sprawa wcześniej wywiezionej znacznej ilości biżuterii, m.in. korony cesarzy z dynastii Habsburgów oraz diament duży jak orzech – czwarty co do wielkości na świecie – w kolorze jasnego żółtego wina musującego. Nosił nazwę „Florentine”. Spakowaniem skarbów znajdujących się w pałacu Hofburg na polecenie Karola I zajął się hr. Leopold Berchtold, ostatni dyrektor Urzędu Szambelana (Obersthofmeisteramt) na dworze cesarskim w Wiedniu. Najcenniejsze okazy cesarskich regaliów i klejnotów – korony, biżuteria, złote przedmioty – z witryn VII i XIII zostały wyjęte 1 listopada 1918 r., spakowane do przygotowanych worków i przewiezione w tajemnicy do Szwajcarii.

Na temat losów tych skarbów istnieją sprzeczne relacje. Cesarzowa Zyta napisała w swoich wspomnieniach, że zostały skradzione podczas przeprowadzki na Maderę. Inną wersję przedstawił szwajcarski jubiler Alphonse de Sondheimer we wspomnieniach opublikowanych w 1966 r.¹⁸ Zostały w nich zamieszczone informacje o losach przynajmniej części austriackich zaginionych klejnotów koronnych. Niektóre fragmenty czyta się jak powieść kryminalną. Obszerne informacje o ich treści zamieściła prasa austriacka¹⁹. Według relacji autora książki, powtórzonych przez prasę, klejnoty były sprzedawane w Szwajcarii, a regalia dzielone i odstępowane w częściach po bardzo zaniżonej cenie. Dlatego artykuł poświęcony tej sprawie został zatytułowany: *Jeden z najgorszych interesów na świecie (Eines der schlechtesten Geschäfte der Welt)*. Sumy ze sprzedaży biżuterii nie tylko miały być

¹⁶ P. Broucek, *Karl I. (IV.). Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie*, Wien 1997.

¹⁷ G. Brook-Shepherd, *The Last Habsburg*, New York 1969, s. 260.

¹⁸ A. de Sondheimer, *Vitrine XIII. Geschichte und Schicksal der österreichischen Kronjuwelen*, Wien-Hamburg 1966.

¹⁹ R. Tropfen, *Österreich./Keiser schatz*, „Der Spiegel” (9 V 1966), Nr. 37, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46414189.html> (dostęp: 30.05.2024).

przeznaczone na utrzymanie rodziny cesarskiej na emigracji, ale – według tych relacji – zostały wykorzystane również na dwie wyprawy Karola IV w celu odzyskania tronu na Węgrzech w 1921 r.²⁰

Cesarzowa Zyta do ppłk. Strutta, towarzyszącego rodzinie cesarskiej podczas podróży do Szwajcarii, powiedziała z goryczą: „Moją rodzinę wygnali z Francji, Włoch i Portugalii. Przez swoje małżeństwo stałam się Austriaczką, a teraz mnie wygnali także z Austrii”²¹.

Na jednej ze stacji Karola I zmierzającego do Szwajcarii spotkał znany pisarz Stefan Zweig, znajdujący się w pociągu jadącym w przeciwnym kierunku. W swoich wspomnieniach Zweig relacjonował to spotkanie następująco:

[...] A teraz widziałem jego dziedzica, ostatniego cesarza Austrii, pozostawiającego kraj, na wygnaniu. Chwalebne sukcesje Habsburgów, którzy z wieku na wiek przekazywali kulę cesarską i koronę z rąk do rąk, kończyły się w tej chwili. Wszyscy wokół nas wyczuwali historię, historię świata, w tym tragicznym obrazie. Żandarmi, policja, żołnierze wydawali się być zakłopotani i spoglądali niezręcznie w bok, nie wiedząc, czy stare salutowanie było jeszcze w porządku. W tej chwili Monarchia, prawie tysiącletnia, była naprawdę na końcu. Wiedziałem, że to była inna Austria, inny świat, do którego wracał²².

Całą podróż Karol I odbywał w mundurze feldmarszałka dawnej cesarsko-królewskiej armii. Gdy pociąg w nocy 24 marca znalazł się w Feldkirch – ostatniej po stronie austriackiej stacji kolejowej – cesarz wygłosił tzw. Manifest Feldkirch, w którym wycofał swoje oświadczenie z 11 listopada i zaprotestował przeciwko zmuszeniu go do jego podpisania. Cesarz Karol I stwierdził, że nowej władzy w swoim kraju nie uznaje ani teraz, ani w przyszłości: „To co niemiecko-austriacki rząd, prowizoryczne ustawodawcze zgromadzenie narodowe od 11 listopada 1918 postanowiły i uczyniły i o czym nadal będą decydować, jest przeze Mnie i Mój ród uznane za nieważne”²³. Natychmiast po przekroczeniu granicy austriackiej cesarz przebrał się i do Szwajcarii wjechał w ubraniu cywilnym.

Odpowiedzią republikańskich władz austriackich była tzw. Ustawa Habsburgów²⁴ przyjęta 3 kwietnia 1919 r., pozbawiająca Karola I i Zytę Habsburgów-Lotaryńskich i ich potomków prawa powrotu do Austrii, chyba że przyjmą abdykację i wyrzekną się wszelkich zamiarów odzyskania tronu. Ustawa Habsburgów została ogłoszona

²⁰ H. Wilhelm, *Schicksalsstein der Habsburger*, „Süddeutsche Zeitung” (17 V 2010), [https://www-sueddeutsche-de.translate.google.com/wirtschaft/schatzsucher-schicksalsstein-der-habsburger-1.29615?](https://www-sueddeutsche-de.translate.google.com/wirtschaft/schatzsucher-schicksalsstein-der-habsburger-1.29615?dostep=30.05.2024) (dostęp: 30.05.2024).

²¹ *Die letzten Habsburger in Augenzeugen berichten*, Hrsg. H.F. Brunningen, Düsseldorf 1967, s. 318.

²² S. Zweig, *El mundo de ayer. Memorias de un europeo*, trad. de J. Fontcuberta y A. Orzeszek, Barcelona 2002; F. Weissensteiner, *op. cit.*, s. 192.

²³ F. Weissensteiner, *op. cit.*, s. 192.

²⁴ W. Bitschnau, *Heimkehr der Habsburger. Der Kampf um das Ende der Landesverweisung*, Graz 2005.

10 kwietnia 1919 r. w Dzienniku Ustaw Republiki Niemieckiej Austrii. Innym wymownym aktem prawnym przyjętym tego samego dnia była ustawa o zniesieniu szlachectwa i wszystkich związanych z nim przywilejów²⁵.

Węgry postrzegane przez Karola IV podczas jego emigracji w Szwajcarii

Podpułkownik Strutt także w Szwajcarii troszczył się o sprawy związane z azylem i względnie komfortowymi warunkami życia cesarza i jego rodziny²⁶. Początkowo rodzina cesarska zatrzymała się w należącym do rodziny Bourbon-Parma zamku Wartegg koło Rorschach nad Jeziorem Bodeńskim. Rząd szwajcarski chciał jednak, by cesarz przebywał dalej od granicy z Austrią. 20 maja 1919 r. cesarska rodzina przeniosła się do willi, a właściwie niewielkiego pałacu Château de Prangins nad Jeziorem Genewskim.

W ciągu ponad dwóch lat przebywania na emigracji w Szwajcarii Karol IV prowadził aktywne życie polityczne²⁷. Szczególnie uważnie śledził rozwój wydarzeń na Węgrzech. Orientował się, że w okresie rządów Węgierskiej Republiki Rad na drugim biegunie politycznym koncentrował siły węgierski obóz kontrrewolucyjny składający się z ludzi o przekonaniach konserwatywnych, prawicowych i nacjonalistycznych. Dwa główne centra kontrrewolucyjne znajdowały się w Wiedniu i Szegedzie. Gromadzili się w nich ludzie o bardzo zróżnicowanych postawach, które ukształtowały się pod wpływem szoku i rozpacz wywołanych klęską wojenną, rozpadem Królestwa Węgier, stratami terytorialnymi, rządami komunistycznymi, utraceniem majątku i stanowisk. Wielu polityków tych kontrrewolucyjnych centrów było zwolennikami odbudowania monarchii. Znaczna ich część popierała powrót Karola IV na tron węgierski, licząc na przywrócenie dawnego systemu politycznego i stosunków społeczno-gospodarczych. W obozie kontrrewolucyjnym było jednak również wielu węgierskich patriotów i nacjonalistów²⁸,

²⁵ „Staatsgefekblatt für den Staat Deutschösterreich” (10 IV 1919), Nr. 71, <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex-show?call=sgb|1919|0004|00000513|tif|45> (dostęp: 7.07.2024).

²⁶ Chociaż w 1920 r. został komisarzem Ligi Narodów w Gdańsku.

²⁷ Jeden z memoriałów pisanych pod koniec 1920 r. w Szwajcarii świadczył o tym, że Karol I, będąc na wygnaniu, przemyślał i zweryfikował swoje stanowisko wobec narodu polskiego, uznając go za najbardziej patriotyczny naród, a odrodzenie państwa polskiego za naprawienie największej niesprawiedliwości dziejowej – rozbiórów Polski. Jednak Karol I nie zauważył roli swych przodków w tej niesprawiedliwości, uznając za wrogów Polski tylko Rosjan i Prusaków. G. Kucharczyk, *Ostatni cesarz i król*, 31.03.2012 (aktualizacja 9.04.2012), <http://www.pch24.pl/ostatni-cesarz-i-król,1320,i.html> (dostęp: 4.10.2013).

²⁸ Na Węgrzech granica między patriotyzmem a nacjonalizmem kształtowała się zawsze nieco inaczej niż w Polsce. Szczególnie w omawianym okresie była tam bardzo płynna. Można uznać, że w znacznym stopniu miała tam wtedy uprawnienie powszechnie przyjęta zasada stwierdzająca, że nacjonalizm narodu uciskanego jest jego patriotyzmem.

przeciwnych przywróceniu Karola IV na tron, obawiając się wzrostu wpływów austriackich na Węgrzech.

Do Wiednia uciekli m.in. Pál Teleki i István Bethlen. Utworzyli oni tam wkrótce Komitet Antybolszewicki (Antibolsevista Comitét – ABC)²⁹. Począwszy od sierpnia 1919 r. ośrodek ten uzyskał silne oparcie na terenie północno-zachodnich komitatów Węgier Zachodnich – także w organizacjach Chrześcijańskiej Narodowej Partii Jedności (Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja – KNEP).

Wielu węgierskich polityków, urzędników, żandarmów, oficerów, którzy uciekli z zajętych przez Rumunię Siedmiogrodu i Banatu, a także z Bački, Baranji i Međimurja, włączonych w granice Serbii i Chorwacji, skupiło się w Szegedzie, który został zajęty przez oddziały francuskie i serbskie frontu salonicckiego w listopadzie 1918 r. Po przejęciu władzy w Budapeszcie przez komunistów zaczęli do Szegedu przybywać coraz liczniejsi uciekinierzy przed „czerwonym terrorem” z całych Węgier. Pod osłoną sił francuskich tworzył w Szegedzie Armię Narodową adm. Miklós Horthy, wspierany politycznie przez hr. Gyulę Károlyiego, który w przeciwieństwie do swojego kuzyna Mihálya Károlyiego był politykiem konserwatywnym i rojalistą. Szczególnie ekstremalny w swoich poglądach i działaniach, a nawet rywalizujący przez pewien czas z Horthym był Gyula Gömbös. Pochodził on z mieszkającej na Węgrzech w powiecie Tolna rodziny Szwabów i prezentował skrajny antysemicki nacjonalizm, ale i krytyczny stosunek do Habsburgów. Dowództwo wojska francuskiego w Szegedzie działało na rzecz umiaru, krytycznie oceniając Gömbösa, który w związku z tym na pewien okres przeniósł się do Wiednia. Francuzi raczej bez powodzenia usiłowali też powstrzymać niektórych dowódców oddziałów Armii Narodowej, jak np. Pála Prónaya, Gyulę Ostanburga-Moraveka, Ivána Héjjasa, przed stosowaniem zbyt okrutnych metod w walce z komunistami, w przesłuchaniach i objęciu „białym terrorem” wielu niewinnych osób, zwłaszcza spośród ludności żydowskiej. W oddziałach Armii Narodowej służyli głównie dawni oficerowie i żandarmi, nie przyjmowano do niej prostych byłych żołnierzy wywodzących się z chłopów.

Odrębne miejsce w kontrrewolucyjnym obozie na Węgrzech i bardzo ważne w planach Karola IV zajmował płk Anton Lehár, który po zakończeniu wojny przyprowadził na Węgry Zachodnie swój pułk frontowy liczący 2 tys. żołnierzy i oficerów, nie zdemobilizował go, lecz rozlokował w Styrii. Pułk Lehára, współpracując z węgierskim kontrrewolucyjnym ośrodkiem w Wiedniu, odegrał ważną rolę w walce z komunistyczną Węgierską Republiką Rad. Po upadku rządów komunistycznych Lehár przesunął swój pułk na Węgry Zachodnie i stacjonował w okolicy Szombathely przy granicy z Austrią. Formalnie podporządkował się Armii

²⁹ S. Szilassy, *Revolutionary Hungary...*, s. 141; I. Romsics, *Bethlen István. Politikai életrajz*, Budapest 1991, s. 87; M.T. Tarján, *Károlyi Gyula megalakítja aradi ellenkormányát*, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1919_majus_5_karolyi_gyula_megalakitja_aradi_ellenkormanyat/ (dostęp: 12.11.2013).

Narodowej Horthyego, ale zachował dużą swobodę działania. Nie ukrywał swoich monarchistycznych przekonań i podstawowego celu, którym było przywrócenie na królewski tron węgierski Karola IV³⁰.

Karol IV wiedział, że może liczyć na Lehára oraz wielu polityków i oficerów aktywnych w kontrewolucyjnych ośrodkach w Szegedzie i Wiedniu³¹. Nawiązał kontakty z obydwoma ośrodkami³². Liczył także na poparcie dowódców oddziałów Armii Narodowej, m.in. Prónaya i Ostanburga-Moraveka, którzy ze swoimi batalionami przenieśli się z Szegedu na teren Węgier Zachodnich, a także na gen. Páula Hegedusa, dowódcę okręgu Węgierskiej Armii Narodowej w Szombathely.

Po upadku Węgierskiej Republiki Rad powrócił na krótko do Budapesztu arcyksiążę Józef Habsburg („Homo Regius” Karola IV) i od 7 sierpnia 1919 r. zaczął sprawować funkcję regenta³³. Zdążył mianować rząd Istvána Friedricha, utworzony w wyniku prawicowego zamachu i obaleniu rządu Gyuli Peidla. 23 sierpnia arcyksiążę Józef musiał ustąpić ze stanowiska regenta na Węgrzech, ponieważ państwa Ententy nie chciały widzieć na tym stanowisku Habsburga³⁴ i były coraz bardziej przekonane do popierania Horthyego jako węgierskiego prawicowego, ale względnie umiarkowanego przywódcy, który dawał nadzieję na ustabilizowanie sytuacji na Węgrzech. Horthy, dowódca Armii Narodowej, okazywał wobec rządu Friedricha wyraźną samodzielność i dystans.

18 sierpnia 1919 r. Halsey E. Yates, przedstawiciel Wielkiej Brytanii, w imieniu Międzysojuszniczej Misji Wojskowej (Interallied Military Mission) na Węgrzech upoważnił Horthyego do zaprowadzania porządku. Horthy uzyskał prawo do zbudowania Armii Narodowej o liczebności 8 tys. żołnierzy i oficerów uzbrojonych w broń ręczną i maszynową³⁵. W ciągu następnych miesięcy, gdy całe Węgry na wschód od Budapesztu były okupowane przez wojsko rumuńskie, oddziały Armii Narodowej mogły swobodnie działać jedynie na obszarze położonym między Dunajem i Litawą, nazywany Transdanubiem. Tam rozpoczął się „biały terror” realizowany przez oddziały Armii Narodowej.

³⁰ A. Lehár, *Erinnerungen*, w: *Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn, 1918–1921*, Hrsg. P. Broucek, Wien 1973, s. 47.

³¹ J.S. Roucek, *The Problems Connected with the Departure of Karl the Last from Central Europe*, „East European Quarterly” 15 (1982), no. 4, s. 453–468.

³² J. Pernes, *Poslední Habsburkové. Karel, Zita, Otto a snahy o záchranu císařského trůnu*, Brno 1999, s. 286.

³³ I. Mócsy, *The Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921*, New York 1983, s. 135.

³⁴ *Die amtliche Meldung über den Rücktritt (in German)*, „Neue Freie Presse” (24 VIII 1919), Morgenblatt.

³⁵ H.H. Bandholz, *An Undiplomatic Diary by the American Member of the Inter-Allied Military Mission to Hungary, 1919–1920*, New York 1933; H. Parafianowicz, *Przyjaciel Węgier: Harry Hill Bandholtz i jego misja w Budapeszcie po I wojnie światowej*, s. 56, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/12980/1/H_Parafianowicz_Przyjaciel_Wegier.pdf (dostęp: 10.02.2025).

W okresie „czerwonego” i „białego terroru” uciekło z Węgier ok. 400 tys. osób. Wielu węgierskich demokratów czuło się w równym stopniu zagrożonymi przez realizatorów „czerwonego” komunistycznego, jak i „białego terroru”. Twierdzenie niektórych biografów Horthyego, że nie wiedział on o metodach „białego terroru” stosowanych przez podlegających mu dowódców ze swoimi oddziałami, nie wytrzymuje krytyki³⁶.

Ważnym etapem we wstępnym okresie węgierskiej „konsolidacji” były wybory do Zgromadzenia Narodowego, przeprowadzone w dniach 25–26 stycznia 1920 r. Wybory odbyły się w warunkach „białego terroru”. Partie lewicowe i liberalne były zastraszone i nie zgłosiły kandydatów. Mandaty zostały zdobyte przez partie prawicowe, nacjonalistyczne, a większość posłów była monarchistami.

1 marca 1920 r. węgierskie Zgromadzenie Narodowe na wniosek Horthyego uznało, że państwo węgierskie jest królestwem, a jego wybrało regentem (gubernatorem). Narodowe państwo węgierskie pod regencją Horthyego zaczęło funkcjonować jako „królestwo bez króla”, rządzone przez „admirala bez floty, ale na koniu”.

Węgry musiały zmierzyć się z podpisaniem traktatu pokojowego. Do Paryża w styczniu 1920 r. na żądanie zwycięskich mocarstw przybyła delegacja węgierska, w skład której wchodził m.in. Albert Apponyi, Bethlen i Teleki. Przywieźli oni ze sobą olbrzymią ilość materiału, ale to nie miało większego znaczenia. Tekst traktatu został już opracowany i nie było nadziei, że pod wpływem węgierskich argumentów jego treść ulegnie zmianie. Członkowie delegacji węgierskiej zostali umieszczeni w domku Château de Madrid w Neuilly i byli traktowani jak osoby internowane. Rada Najwyższa Ambasadorów 16 stycznia wysłuchiwała obszernego wystąpienia przewodniczącego delegacji węgierskiej Apponyiego, ale nawet dyskusja nad jakimikolwiek zmianami w przygotowanym już traktacie nie była możliwa. Żaden z członków delegacji węgierskiej po zapoznaniu się z ostateczną przedstawioną wersją traktatu nie wyraził zgody na jego podpisanie i wszyscy w końcu marca wrócili do kraju³⁷.

Ciężkie brzemień odpowiedzialności za podpisanie traktatu zdecydował się przyjąć na siebie Sándor Simonyi-Semadam, przekonany do podjęcia się tego zadania przez regenta Horthyego 15 marca 1920 r. Przejął on w tym celu funkcję premiera i pełnił ją do 15 lipca 1920 r.³⁸ Poza tą funkcją Simonyi-Semadam początkowo objął w rządzie również tekę ministra spraw wewnętrznych, a także ministra spraw zagranicznych. Ułatwiło mu to rozmowy z kandydatami na wyjazd do Paryża w celu podpisania traktatu. Ostatecznie zgodził się pojechać i z ciężkim sercem podpisać traktat w Trianon w imieniu rządu węgierskiego jako poseł nadzwyczajny i minister

³⁶ We wspomnieniach spisanych w Portugalii Horthy stwierdził: „ładu w tym węgierskim piekle nie mogli zaprowadzić aniołowie skrzydłami”, M. Horthy, *Emlékirataim*, Buenos Aires 1953.

³⁷ Podpisanie traktatu w Trianon odmówiły Polska i Stany Zjednoczone.

³⁸ *Simonyi-Semadam Sándor (Mezőkövesd.)*, w: *Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. A Nemzetgyűlési Tagjainak Életrajzi Adatai*, szerk. G. Vidor, Budapest 1921, s. 126.

2. Karol i Zyta Habsburg-Lotaryńscy z dziećmi w Szwajcarii w 1921 r.; domena publiczna, <https://pl.aleteia.org/2020/09/30/arcyksiezna-i-arcyksiaze-ktorzy-zareczyli-sie-w-lagiewnikach-i-za-motto-obrali-jezu-ufam-tobie-wywiad/> (dostęp: 2.06.2024)

pełnomocny Ágost Benárd, minister pracy i opieki społecznej. Innym uppełnomocnionym członkiem delegacji węgierskiej został Alfréd Drasche-Lázár, pracownik zatrudniony w Ministerstwie Spraw Zagranicznych (MSZ). Towarzyszyły im tylko dwie osoby: Iván Praznovsky z węgierskiego MSZ i István Csáky z Ministerstwa Oświaty. Nazwiska Benárda i Draschego-Lázára figurują na końcu podpisów pod tekstem traktatu³⁹. Delegację węgierską na salę, gdzie był podpisywany traktat, wprowadziło trzech oficerów Ententy (francuski, brytyjski i włoski). Składając podpisy, Drasche-Lázár siedział, natomiast Benárd stał, co traktował jako formę protestu⁴⁰. Obydwaj podpisali się przyniesionym z hotelu starym długopisem. Traktat musiał być jeszcze ratyfikowany i wejść w życie w ustalonym terminie. Wyznaczono go prawnie na 26 lipca 1921 r.⁴¹

³⁹ Az 1921. évi XXXIII. törvényikk az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kinával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb- Horvát-Szlovén állammal, Sziámmal, és Cseh- Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről, 1921, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100033.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D47#> (dostęp: 15.04.2024). Zob. też: A Nemzeti Jogszabálytár, <https://njt.hu/jogszabaly/1921-33-00-00> (dostęp: 15.04.2024).

⁴⁰ I. Miklós, *Trianoniidőutazás: percrőlpercreaz 1920-as aláíráseseményei*, http://hvg.hu/tudomany/20100604_idoutazas_trianon_percrol_percre (dostęp: 17.04.2024).

⁴¹ Az 1921. évi XXXIII. törvényikk...

Pierwsza próba powrotu Karola IV na węgierski tron królewski 26 marca – 5 kwietnia 1921 roku

Próby powrotu na tron węgierski król Karol IV planował od jesieni 1919 r., łudząc się, że sprzyja mu skupianie władzy w ręku Horthyego, blisko związanego z wiedeńskim dworem cesarskim⁴². W czasie I wojny światowej był on admirałem i naczelnym dowódcą Austriacko-Węgierskiej Marynarki Wojennej⁴³. Plany powrotu na tron świadomie odkładał do czasu podpisania przez zwycięskie mocarstwa traktatu pokojowego z Węgrami.

Uznając, że nadszedł odpowiedni czas, w 1921 r. Karol IV podjął dwie improwizowane w znacznym stopniu próby dotarcia do Budapesztu i przejęcia tronu. Miał zapewne nadzieję, że będzie to pierwszy krok w stronę odzyskania tronu. Obydwie próby były związane z sytuacją na Węgrzech Zachodnich, gdzie przebywało wielu oficerów i arystokratów o przekonaniach monarchistycznych, zainteresowanych powrotem Karola i odbudowaniem dawnego systemu. Mieli oni powiązania z wieloma konserwatywnymi politykami z arystokracji i grup rojalistycznych w innych środowiskach, snującymi łączone z jego osobą znacznie szerzej zakrojone plany.

Rolę głównego inicjatora pierwszej próby powrotu Karola IV na tron węgierski w Budapeszcie, podjętej w dniach 26 marca – 5 kwietnia 1921 r., odegrał Sykstus Burbon-Parmeński⁴⁴, brat cesarzowej Zyty. Przekonał on Karola IV, że francuski premier Aristide Briand jest zainteresowany przywróceniem Habsburgów na tron królewski w Budapeszcie ze względu na problemy z licznymi we Francji uciekinierami z Węgier przed „białym terrorem” realizowanym przez dowódców oddziałów Armii Narodowej Horthyego⁴⁵. W celu zachęcenia Karola IV do działań nad odzyskaniem tronu węgierskiego Sykstus poinformował go, że premier Briand myślał o udzieleniu poparcia celem przejęcia władzy w Budapeszcie dla arcyksięcia Albrechta Habsburga Cieszyna lub dla arcyksięcia Józefa, pełniącego już krótko rolę regenta w sierpniu 1919 r. Sykstus dostarczył też Karolowi fałszywy paszport⁴⁶. Konfrontując informacje i działania Sykstusa z późniejszymi faktami, łatwo dostrzec, że podobnie jak podczas jego pośrednictwa w rokowaniach

⁴² Był kierowcą reprezentacyjnego samochodu wiozącego młodą parę Karola i Zytę w dniu ich ślubu 21 października 1911 r.

⁴³ M. Patelski, *Admirał Miklós Horthy de Nagybánya – kawaler Orderu Wojennego Marii Teresy, w: Przyjaźń z tysiącletnim rodowodem. Szkice z dziejów relacji polsko-węgierskich*, red. P. Jakóbczyk-Adamczyk, D. Rogut, Bełchatów 2009, s. 249; K. Csonkaréti, *Marynarka Wojenna Austro-Węgier w I wojnie światowej 1914–1918*, tłum. M. Sowa, Kraków 2004.

⁴⁴ Sykstus już w 1917 r. zapoczątkował słynną aferę, która doprowadziła w kwietniu 1918 r. do dymisji austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych Ottokara Czernina oraz spadku wiarygodności Austro-Węgier w oczach niemieckiego sojusznika, który od tego czasu przestał traktować cesarza Karola I jako równorzędnego, godnego zaufania partnera.

⁴⁵ I. Mócsy, *op. cit.*, s. 138.

⁴⁶ G. Brook-Shepherd, *The Last Habsburg...*, s. 260.

pokojowych w latach 1917–1918 były one bardzo ambiwalentne. Karol został zachęcony do podjęcia tej próby także przez żonę.

Relacje o przebiegu pierwszej próby powrotu Karola IV na tron Królestwa Węgier w marcu 1921 r. są w niektórych szczegółach sprzeczne ze sobą, ale ich porównanie pozwala odtworzyć jej przebieg i głębsze założenia. Karol opuścił miejsce zamieszkania w willi Prangins w przebraniu portugalskiego robotnika i w towarzystwie dwóch osób, w tym księdza. Pierwsze dwa etapy wyczerpującej podróży odbył w wagonach trzeciej klasy. 24 marca udał się do pobliskiego Nyon, skąd pojechał pociągiem do Berna⁴⁷, gdzie przesiadł się do pociągu jadącego do Francji. Opuścił ten pociąg na pierwszej stacji po stronie francuskiej i wynajętym samochodem przejechał do Salzburga, gdzie wsiadł do pociągu jadącego z Paryża, przez Monachium, do Wiednia. Granicę austriacką przekroczył z paszportem hiszpańskiego dyplomaty pracującego w Paryżu o nazwisku Sanchez⁴⁸. Towarzysz Karola, mający w swoim paszporcie wbite wizy z Niemiec, Austrii, Francji i Czechosłowacji, tłumaczył austriackim służbom granicznym, że „Pan Sanchez” udaje się na wycieczkę do Austrii podczas urlopu po przebytej chorobie⁴⁹. Dojechawszy do Wiednia, Karol taksówką udał się do mieszkającego tam towarzysza swoich zabaw dziecięcych, hr. Tamása Erdődyego. Następnie obydwaj pojechali oddzielnymi taksówkami do granicy węgierskiej, którą przeszli pieszo, a dalszą drogę pokonali ciężarówką. Dopiero po dotarciu do pałacu abp. Jánoša Mikeša w Szombathely w Wielką Sobotę 26 marca o godz. 10 wieczorem ujawnili swoją tożsamość. W pałacu u arcybiskupa przebywał na kolacji Josef Vass, minister opieki społecznej w rządzie węgierskim Telekiego. Wkrótce też przybyli hr. Antal Sigray i płk Lehár ze swoim oddziałem, który wczesnym rankiem następnego dnia na zaimprovizowanej uroczystości został zaprzysiężony jako gwardia królewska. Karol IV przy tej okazji wygłosił swój krótki prosty manifest: „Zgodnie z nakazami serca powróciłem do mojego ukochanego kraju, do przejęcia mojego urzędu”⁵⁰.

Nad ranem przybył premier Teleki, będący na polowaniu w pobliżu Szombathely. Obudzony o godz. 2 w nocy i poinformowany przez jednego z oficerów Lehára o przybyciu niespodziewanego gościa, Teleki powiedział cicho, jakby do siebie, „zbyt szybko, zbyt szybko”⁵¹. Natychmiast jednak udał się do pałacu arcybiskupiego i przekonywał Karola, by przerwał starania o odzyskanie tronu i odłożył je na później. Ostrzegał, że mimo monarchistycznych skłonności Horthyego i szacunku dla króla, należy liczyć się z tym, że nie odda on Karolowi władzy, by nie narazić państwa węgierskiego na niebezpieczeństwo zewnętrzne⁵². Karol IV postanowił

⁴⁷ S. Szilassy, *Revolutionary Hungary...*, s. 84.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ G. Brook-Shepherd, *The Last Habsburg...*, s. 262.

⁵⁰ Karl Franz Josef von Habsburg-Lothringen, <https://www.oocities.org/veldes1/karl.html> (dostęp: 31.05.2024).

⁵¹ Th.L. Sakmyster, *Hungary's Admiral on Horseback. Miklós Horthy, 1918–1944*, New York 2022.

⁵² B. Ablonczy, *Teleki Palról. Feketen – fehéren*, „Rubicon” (2004), nr 2, s. 138.

jednak udać się do Budapesztu, by odbyć w cztery oczy rozmowę z Horthym i poinformować go, że przybył objąć tron królewski. Nie chciał też udać się do Budapesztu z oddziałem Lehára, bo jak oświadczył, nie jest uzurpatorem i nie przybył, by odzyskać tron przy użyciu siły militarnej, a sama myśl o perspektywie przelanej krwi Węgrów wydaje mu się haniebną.

Do Budapesztu z Szombathely Karol IV udał się samochodem w towarzystwie hr. Antala Sigraya i dwóch oficerów z oddziału Lehára. Rozmowa Karola IV z Horthym w pałacu królewskim rozpoczęła się we wczesnych godzinach popołudniowych i trwała do godz. 6. Był to pierwszy dzień Świąt Wielkanocnych (27 marca 1921 r.). Niespodziewane przybycie Karola IV nastąpiło w czasie spożywania przez Horthyego świątecznego obiadu w towarzystwie żony.

Rozmowa odbyła się w biurze Horthyego, który wcześniej był gabinetem króla, miała dramatyczny przebieg i kilka faz⁵³. Była prowadzona w cztery oczy, ale Horthy przed jej rozpoczęciem zlecił swojemu adiutantowi powiadomienie ministrów i dowódców armii, polecając, by byli gotowi w razie potrzeby. Początkowo Karol IV, przemawiając do Horthyego jak do swojego poddanego, używał tonu protekcyjnego, podziękował mu za służbę i poinformował, że przejmuje władzę. Horthy natomiast rozmowę rozpoczął od stwierdzenia, że „przybycie Jego Wysokości jest katastrofą i najlepsze co Jego Wysokość powinien zrobić to powrócić jak najszybciej do Szwajcarii”. Karol przypomniał Horthyemu, że przysięgał cesarzowi i królowi, na co usłyszał odpowiedź, że został z tej przysięgi zwolniony, a teraz obowiązuje go ślubowanie, które złożył węgierskiemu Zgromadzeniu Narodowemu. Wówczas Karol przedstawił Horthyemu całą listę wysokich stanowisk i odznaczeń. Zagwarantował mu naczelne dowództwo armii i floty, na co Horthy odparł, że armia jest niewielka, a floty nie ma, bo została przejęta przez państwo Słowian południowych. Na obietnicę tytułu księcia Otranto i Szegedu Horthy zareagował stwierdzeniem, że służbę dla narodu węgierskiego pełni nie dla tytułów, lecz z potrzeby. Z kolei Karol zadeklarował, że wręczy Horthyemu Wielki Krzyż Orderu Marii Teresy – najwyższe odznaczenie przyznawane w monarchii austro-węgierskiej, lecz usłyszał wówczas od niego wyjaśnienie, że to odznaczenie katolickie, podczas gdy on jest protestantem.

Z każdą minutą rozmowy Karol IV tracił pewność siebie, a Horthy przybierał ton perswazyjny. Analiza relacji z tego spotkania prowadzi do wniosku, że Horthy być może wiedział o przybyciu Karola i spodziewał się spotkania. Nawet jeśli tak nie było, to jednak informacja o rozmowie Karola IV z Horthym dotarła do stolic europejskich i wywołała negatywne reakcje. Horthy poinformował Karola IV o protestach rządów Francji i Wielkiej Brytanii przekazanych mu za pośrednictwem ich przedstawicieli w Budapeszcie, a następnie o zapowiedzi natychmiastowej

⁵³ Relacje ze spotkania i rozmowy Karola z Horthym różnią się nieco w szczegółach i ocenach, ale zamieszczone w nich podstawowe fakty i wyniki są podobne. Zob. m.in.: G. Brook-Shepherd, *The Last Habsburg...*, s. 264–268; J.S. Roucek, *op. cit.*, s. 463–464; S. Szilassy, *Revolutionary Hungary...*, s. 85–86.

interwencji zbrojnej armii Czechosłowacji i Królestwa SHS⁵⁴. Informację Karola IV, że jego powrót na tron popiera premier Francji, Horthy skwitował zapytaniem, czy ma to na piśmie. Horthy we wspomnieniach napisał, że rozmowa z królem Karolem IV była najtrudniejszym momentem w jego życiu⁵⁵.

Rozmowa zakończyła się oświadczeniem Karola IV, że wraca do Szombathely, gdzie będzie do trzech tygodni oczekiwał na przybycie Horthyego i przekazanie władzy królewskiej na Węgrzech po wyjaśnieniu wszystkich okoliczności, skoro uznaje to za potrzebne. Horthy z kolei poprosił Karola IV, by bez konsultacji z nim nie podejmował żadnych działań. Karol IV, wracając do Szombathely, zatrzymał się na kolację w przydrożnej tawernie, gdzie spożył ją w towarzystwie miejscowych rolników. Do pałacu arcybiskupiego wrócił o godz. 5 rano 28 marca⁵⁶.

Przez następny tydzień Karol leżał chory w łóżku w pałacu arcybiskupim w Szombathely. Samą swoją obecnością na Węgrzech wywołał rosnące napięcie międzynarodowe. Na polecenie swoich rządów przedstawiciele Wielkiej Brytanii i Francji w Budapeszcie żądali natychmiastowego opuszczenia Węgier przez Karola IV, a państwa Małej Ententy postawiły swoje siły zbrojne w stan gotowości do marszu na Budapeszt⁵⁷.

1 kwietnia Rada Ambasadorów w Paryżu oficjalnie przekazała takie żądanie do Budapesztu. Horthy za pośrednictwem przedstawiciela Francji w Budapeszcie zwrócił się z zapytaniem do premiera rządu francuskiego o jego stanowisko w sprawie powrotu Karola IV na tron węgierski. 3 kwietnia premier Francji publicznie zdementował informację Karola IV, iż popiera jego plany.

5 kwietnia Karol IV odjechał z Węgier specjalnym pociągiem do Szwajcarii. Władze Austrii zabezpieczyły jego przejazd przez terytorium Republiki Austriackiej, nie chcąc, by informacja o nim przedostała się do opinii publicznej. Późnym popołudniem 6 kwietnia pociąg z Karolem wjechał na stację w Lucernie. Towarzyszący Karolowi IV w wyprawie na Węgry hr. Erdödy wrócił do Wiednia i obiecał sobie i władzom austriackim, że nie będzie angażował się w żadne intrygi polityczne⁵⁸.

Przyjazd Karola IV i jego sposób działania podczas pierwszej próby powrotu na tron były bardzo ryzykowną improwizacją i zakończyły się porażką. Wprawdzie Karol i jego zwolennicy mieli świadomość, że główną tego przyczyną było zagrożenie zewnętrzne Węgier, jednak za niepowodzenie tej próby podjętej przez Karola IV obarczyli winą Horthyego i jego opór w przekazaniu królowi władzy, nazywając te działania zdradą.

Rozmowa Karola IV z Horthym miała doniosłe znaczenie historyczne. Obietnice Karola oznaczały zaprezentowanie przez niego argumentów i wartości, które jako

⁵⁴ A. Tóth, *The Czechoslovak Policy and the First Restoration Attempt of Charles Habsburg in Hungary in the Spring 1921*, „Prague Papers on the History of International Relations” 11 (2007), s. 241–279.

⁵⁵ M. Horthy, *Emlékirataim*, Buenos Aires 1953, s. 156.

⁵⁶ G. Brook-Shepherd, *The Last Habsburg...*, s. 269.

⁵⁷ S. Szilassy, *Revolutionary Hungary...*, s. 87.

⁵⁸ *Karl Franz Josef von Habsburg-Lothringen...*

przedstawiciel Domu Habsbursko-Lotaryńskiego w stworzonej przez tę dynastię monarchii uważał za najcenniejsze i najważniejsze. Połączone z tymi argumentami żądania Karola IV wskazywały, że wystąpił on w naturalnej roli uzurpatora władzy narzucanej Węgrom przez tę dynastię przez kilka wieków, doprowadzając Królestwo Węgier do największej w dziejach klęski. Horthy odrzucił najcenniejsze wartości Habsburgów, gdyż należały one do epoki, która już minęła, a poza tym inaczej oceniał je jako przedstawiciel narodu węgierskiego. Karol IV wierzył, że jest królem węgierskim z woli Boga, a Horthy miał prawo pomyśleć o Franciszku II Rakoczym, przywódcy ostatniego węgierskiego powstania antyhabsburskiego na początku XVIII w. i o jego dziadku straconym przez Habsburgów. Horthy, nie dopuszczając Habsburga na tron węgierski, w istocie zrobił to, o co oni walczyli kilka wieków wcześniej. Porównanie takie jest tym bardziej uprawnione, że w obydwu przypadkach część węgierskich magnatów opowiedziała się po stronie Habsburgów. Podobnie zachowała się Francja, która zarówno w okresie hiszpańskiej wojny sukcesyjnej na początku XVIII w. (Ludwik XIV), jak i w 1921 r. (premier Briand) nie traktowała Węgrów podmiotowo.

30 marca, a zatem jeszcze podczas pobytu Karola IV na Węgrzech Horthy zwrócił się do węgierskiego Zgromadzenia Narodowego z proklamacją informującą o postępującej stabilizacji kraju i podziękowaniami dla posłów i armii za poparcie tego procesu. Zgromadzenie Narodowe udzieliło Horthyemu wotum zaufania. Na posiedzeniu Zgromadzenia Narodowego nie poruszono przy tym i nie wspomniano nawet o obecności Karola IV na Węgrzech. Krytycznie oceniając postawę premiera Telekiego i kilku ministrów jego gabinetu wobec zamiaru Karola IV przywrócenia dynastii Habsburgów na tron węgierski, Horthy dokonał zmiany rządu. 14 kwietnia funkcję premiera objął Bethlen, który piastował to stanowisko ponad 10 lat (do 24 sierpnia 1931 r.).⁵⁹

Władze Szwajcarii wyraziły jednoznacznie niezadowolenie z nielojalności Karola IV wobec ich gościnności i wprowadziły ograniczenia w swobodzie jego działalności politycznej⁶⁰. Rodzina cesarska została przeniesiona do zamku Hertenstein w Lucernie. Władze szwajcarskie zmieniły stanowisko dotyczące nieograniczonego terminu azylu dla Karola i jego rodziny w Szwajcarii. Termin ważności aktualnych wiz został określony na koniec października 1921 r.

Dru ga próba powrotu Karola IV na węgierski tron królewski 20–24 października 1921 roku

Po upływie niespełna siedmiu miesięcy od nieudanej pierwszej próby powrotu na tron węgierski, w marcu 1921 r. Karol zorganizował powtór ną wyprawę na Węgry.

⁵⁹ I. Romsics, *op. cit.*

⁶⁰ Th.L. Sakmyster, *op. cit.*

Druga próba powrotu na tron Karola IV była przygotowana starannie⁶¹. Orientujący się na Karola IV węgierscy legitymiści⁶² prowadzili kampanię przeciwko Horthyemu, wykorzystując przyjęcie przez mianowany przez niego rząd traktatu z Trianon i ratyfikowanie go przez uległą mu i zastraszoną większość parlamentarną. Horthyemu zarzucano również tolerowanie i branie pod opiekę, a nawet osłanianie przed sądami i parlamentem przywódców oddziałów stosujących okrutne, sadyistyczne metody realizacji „białego terroru”⁶³. Konieczność powrotu Karola IV na tron legitymiści poruszali nawet w rozmowach z premierem Bethlenem, a węgierski minister spraw zagranicznych już pod koniec sierpnia złożył w Paryżu informację, że powrót Karola jest nieunikniony ze względu na opinię publiczną⁶⁴.

Drugą próbę powrotu na węgierski tron królewski Karol IV rozpoczął 20 października 1921 r., wyraźnie zachęcany z Węgier Zachodnich przez kierujących węgierskim zbrojnym ruchem oporu przeciwko zajmowaniu całego terenu przyznanego Austriakom. Istniało już efemeryczne państewko Palatynat Litawski (Lajtabánság), ogłoszone 4 października i kierowane przez Pronaya. W połowie października płk Lehár i mjr Ostanburg-Moravek zainicjowali wysłanie do Karola IV wiadomości, że powinien przed 23 października, na który był wyznaczony termin plebiscytu na terenie części komitatu Sopron, przybyć na Węgry i objąć władzę. W wysłanym liście przekonywali Karola IV, że w kraju sytuacja wygląda tak, iż tym razem po powrocie nie spotka się z opozycją, lecz będzie wszędzie witany z radością⁶⁵. Karol IV odpowiedział, że list ten traktuje jako długo oczekiwane wołanie od narodu węgierskiego o pomoc. Zachęcany przez cesarzową Zytę, oświadczył najbliższemu: „Węgrzy mnie potrzebują”. Tym razem Zyta postanowiła nie puścić Karola IV samego, lecz mu towarzyszyć w wyprawie. Zostawiwszy dzieci w zamku Hertenstein, Karol i Zyta 20 października wyjechali z niego pod pretekstem spędzenia tylko we dwoje 10. rocznicy ślubu. Udali się samochodem w kierunku małego lotniska w Dübendorf koło Zurychu, po drodze zmieniając samochód i tożsamość. Na lotnisku wsiedli do wynajętego w szwajcarskiej firmie lotniczej Ad Astra Aero Junkers F-13, pilotowanego przez niemieckiego pilota Zimmermana i polecili na Węgry. Samolot podczas lotu miał kłopoty z silnikiem, ale doleciał na Węgry i wylądował na polach zwolennika Karola IV, hr. Józsefa Czirákyego, między wsiami Czirák i Dénesfa, położonymi w komitacie Sopron tuż przy granicy z komitatem Vas. Bezpośrednio po wylądowaniu Karol IV udał się do Sopronu.

⁶¹ M. Ormos, *Trón az ingoványon, Károly császár és király kíséretei egy birodalom megmentésére*, „Rubicon” (2010), nr 2, s. 12.

⁶² Na Węgrzech określenia „legitymista”, „rojalista” i „monarchista” były i są w zasadzie traktowane jako synonimy, ale szczególnie zwolennicy przywrócenia królestwa na Węgrzech używali chętniej pierwszego z nich zarówno w polityce, jak i w literaturze historycznej, ponieważ podkreślało ono prawo króla do powrotu.

⁶³ B. Bodo, *The White Terror in Hungary, 1919–1921: The Social Worlds of Paramilitary Groups*, „Austrian History Yearbook” 42 (2011), s. 156.

⁶⁴ Th.L. Sakmyster, *op. cit.*, s. 176.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 183.

3. Karol IV i królowa Zyta w Sopronie 21 marca 1921 r. przed oddającym im honory oddziałem wojskowym; domena publiczna, <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:CarlosYZitaEnSopron19211021.jpg> (dostęp: 25.04.2024)

Poparcie dla Karola IV zgłosiła grupa znanych byłych i aktualnych polityków, wybitnych przedstawicieli węgierskiej arystokracji, snujących plany o przywróceniu dualistycznej monarchii austriacko-węgierskiej, dawnego systemu, jego pozycji ekonomicznej, społecznej i politycznej. Do dyspozycji Karola IV oddał się dowódca okręgu Głównej Królewskiej Armii Węgierskiej. Natychmiast zaprzysiął podległych mu oficerów i żołnierzy jako pierwszy oddział tej armii. Przysięga była składana według tradycyjnej formuły zawierającej zwrot o wierności dla „Karola Habsburga króla Węgier i króla Czech” i tym samym stanowiła prowokację dla niepodległej Republiki Czechosłowackiej.

Karol IV wkrótce powołał rząd królewski. Na jego czele stanął István Rakovszky, ministrem spraw wewnętrznych został Ödön Beniczky, ministrem spraw zagranicznych – Gyula Andrassy, ministrem finansów i gospodarki – Gusztáv Gratz, a ministrem obrony – awansowany do stopnia generała Lehár⁶⁶.

Akcja Karola IV groziła Węgrom nie tylko dalszą destabilizacją wewnętrzną, ale także dotkliwymi konsekwencjami międzynarodowymi. Posłowie wielkich mocarstw w Budapeszcie zapowiedzieli, że nie dopuszczą one do restauracji

⁶⁶ M. Szalai, *Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája*, Budapest 2003.

monarchii Habsburgów. Armie czechosłowacka i Królestwa SHS zostały postawione w stan gotowości do podjęcia działań na terytorium Węgier. Minister spraw zagranicznych Czechosłowacji Edvard Beneš ogłosił, że w wypadku powrotu Karola IV na tron królewski armia czechosłowacka w ciągu tygodnia wkroczy do Budapesztu.

Regent Horthy, pracujący zmuśniony nad stabilizacją zwaną programem konsolidacji Węgier, znalazł się w bardzo trudnej sytuacji. Postanowił jednak zorganizować opór i nie dopuścić do realizacji planów Karola IV. Nie był jednak pewny, na kogo może w tej sytuacji liczyć i komu zaufać. Wiedział, że siłami rojalistów dowodzą oficerowie z Węgier Zachodnich, na których opierał się, rozpoczynając organizowanie Armii Narodowej w Szegedzie w 1919 r. Pomocnikami Horthyego, organizatorami i dowódcami sił zmobilizowanych do walki z rojalistami zostali Pál Nagy i Gömbös. Główne oddziały rojalistów, dowodzone przez Lehára i Ostanburga-Moraveka (awansowanego przez Karola IV w Sopronie do stopnia pułkownika), wyruszyły z Sopronu do Budapesztu pierwszym pociągiem w nocy z 22 na 23 października. Za nim następnego dnia, ok. 14 godzin później, wyjechał pociąg królewski.

Kłopoty nastąpiły już po dojechaniu do Győr, gdzie miejscowy dowódca przekazał treść telegramu z Budapesztu, informującego o wielkich protestach Ententy przeciwko przywróceniu Karola IV na tron i groźbie interwencji zbrojnej. Lehár rozkazał aresztować gen. Lörinczyego, chcąc zapobiec jego kontaktowaniu się z Horthym, i nakazał dalszą jazdę. Musiała ona jednak być wkrótce przerwana, bo garnizon z Komarna, dowodzony przez płk. Perczela, uszkodził tory kolejowe i podjął inne działania opóźniające. Po naprawieniu torów pociągi już razem pojechały w kierunku Budapesztu. Po drodze do pociągu dotarł samochodem minister József Vass, doręczając Karolowi IV list od Horthyego, apelujący do zatrzymania się, dopóki jeszcze sytuację da się kontrolować. Mianowany przez Karola IV „premierem” Rakovszky zareagował na tę propozycję stwierdzeniem, by żadnych pism już więcej nie przyjmować, lecz zrobić wszystko, by do godzin porannych Karol IV znalazł się w pałacu królewskim. Na stacji kolejowej Tata, deklarując przyłączenie się do Karola IV, do pociągu wsiadł książę Ferenc Eszterházy.

Po dotarciu do stacji Budaörs przed Budapesztem 23 października pierwszy pociąg został zatrzymany przez zorganizowany w ciągu jednego dnia ochotniczy batalion studencki. W pierwszym dniu walki przewagę uzyskali rojaliści, ale udany kontratak sił rządowych, zmobilizowanych i dowodzonych przez Gömbösa i Nagya, przeprowadzony wcześniej rano 24 października, zakończył się ich zwycięstwem. Posiłki, które prowadził idący na odsiecz otoczonym rojalistom Pál Hedegüs, zostały powstrzymane przez dowodzony przez Gömbösa oddział kawalerii Honvédów. Manewry pociągów w czasie walki spowodowały, że lokomotywa pociągu, w której przebywali Karol i Zyta, znalazła się na pierwszej linii walki i była ostrzeliwana. Kolejny raz podczas tej ryzykownej wyprawy życie obojga zostało narażone na niebezpieczeństwo. 24 października o godz. 8 w pobliskim Biatorbágy rozpoczęły się negocjacje. Podczas rozmów padły niespodziewane strzały. Jeden z pocisków

trafił w wagon królewski. Lehár i Ostanburg-Moravek postanowili dołączyć wagon królewski do swego pociągu i odjechać na zachód, by walczyć „na ostatniej pozycji” i do „ostatniej kropli krwi”. Karol IV, uznając swoją walkę o tron za przegraną, skoro doszło do przelania krwi w bratobójczej walce, zdecydował się na przerwanie walk. Według niektórych relacji, wychyliwszy się z okna swojego wagonu, zawołał: „Lehár! Ostenburg! Zatrzymać się i wrócić tutaj! Zabraniam już więcej walk! To wszystko jest całkiem pozbawione sensu teraz”⁶⁷.

Walka zakończyła się. Padło w niej 19 żołnierzy walczących po stronie rządowej. Liczba poległych żołnierzy popierających Karola IV nigdy nie została określona. Pochowano ich w nieoznakowanych grobach, których miejsce nie zostało ujawnione.

Po blisko 100 latach od tych walk na upamiętniającej je uroczystości 23 października 2015 r. Zoltán Pető, redaktor kultywującego legitymistyczne tradycje monarchistycznego portalu Regnum kiralysagban gondokodunk, powiedział: „Chociaż gubernator Miklós Horthy przywrócił w naszym kraju dawną formę rządów, to niestety, działając wbrew swemu sumieniu i słuchając swoich złych doradców, otworzył ogień do wojsk ostatniego króla naszego kraju, uniemożliwiając w ten sposób powrót prawowitego władcy kraju, który nigdy nie zrzekł się królestwa”⁶⁸.

Karol IV wycofał się wraz ze swoimi zwolennikami i zatrzymał się w pałacu hr. Eszterházyego w Tata. W nocy do pokoju Karola i Zyty wtargnął nieznany osobnik. Jeden ze służących obronił ich przed napadem, wyrzucając napastnika przez okno. Wkrótce do zamku w Tata przybyło wojsko rządowe, które zatrzymanie Karola i Zyty grzecznościowo nazwało wzięciem ich pod opiekę. Na kilka dni zostali umieszczeni w klasztorze Dominikanów w Tihany. Rząd brytyjski podjął wówczas próbę przekonania Karola, by zrezygnował z tytułu króla Węgier. Rozmowę przeprowadził kard. János Csernoch, który koronował Karola IV na króla. Zakończyła się ona niepowodzeniem. Minister spraw zagranicznych Czechosłowacji Beneš 30 października przekazał list do Horthyego, w którym m.in. znalazło się stwierdzenie: „Jeśli Karol będzie poddany dalszej ochronie, Mała Ententa uzna takie działanie jako casus belli, i zarządza powszechną mobilizację swoich wojsk w celu uzyskania ostatecznego rozwiązania problemu Habsburgów na Węgrzech, a także by wyeliminować raz na zawsze niebezpieczeństwo przedstawiane przez Habsburgów w Europie Środkowej”⁶⁹. Karol i Zyta pod eskortą zostali wówczas odwiezieni do Baja nad Dunajem, przy południowej granicy Węgier, gdzie 31 października przeprowadzono ich do angielskiego wojskowego okrętu rzeczno HMS Glowworm.

⁶⁷ „Lehár! Ostenburg! Stop and come back here! I forbid any more fighting! It's all quite senseless now...”, Th.L. Sakmyster, *op. cit.*, s. 198.

⁶⁸ *Aki nem királlyságpárti az nem nevezheti magát magyar konzervatívna*k, <https://regnum-portal.hu/2023/12/05/aki-nem-kiralysagparti-az-nem-nevezheti-magat-magyar-konzervativnak/> (dostęp: 7.11.2024).

⁶⁹ *Karl Franz Josef von Habsburg-Lothringen...*

4. Msza św. 23 października 2015 r. podczas uroczystości upamiętniających bitwę pod Budaörs, <https://regnum.portal.hu/2023/12/05/aki-nem-kiralysagparti-az-nem-nevezheti-magat-magyar-konzervativnak/> (dostęp: 25.04.2024)

Odbyli nim długą podróż aż do rumuńskiej Galați nad Morzem Czarnym. Tam przeprowadzono ich na krążownik Cardiff, którym przepłynęli na Maderę wyznaczoną na miejsce zesłania⁷⁰.

Zachęcenie Karola IV w październiku 1921 r. do przyjazdu na Węgry było wyraźną manipulacją grupy węgierskich rojalistów, nazywanych na Węgrzech legitymistami, szczególnie licznie zebranych na terenie Węgier Zachodnich. Karol chciał wprawdzie wrócić na tron królewski, ale został wprowadzony w błąd i wykorzystany. Różnym grupom i pojedynczym osobom na Węgrzech, biorącym w tym udział, przyświecały wprawdzie odmienne cele, ale wydawało się im, że powrót Karola IV na tron może być pierwszym krokiem do przywrócenia monarchii dualistycznej, dawnego systemu politycznego i społeczno-gospodarczego, a także pozostawienia granicy austriacko-węgierskiej według jej przebiegu przed decyzjami zawartymi w traktatach podpisanych w Saint-Germain-en-Laye i Trianon.

Prónay, organizator i przywódca państwka Lajtabánság (Palatynat Litawski), będąc z przekonania monarchistą, podczas drugiej próby powrotu Karola IV zachował neutralność. Nie przyłączył się do oddziałów dowodzonych przez Lehára

⁷⁰ Th.L. Sakmyster, *op. cit.*, s. 202–203.

w wyprawie do Budapesztu, ale odmówił również wystąpienia przeciwko rojalistom. Odmowa ta pociągnęła za sobą konsekwencje w postaci odebrania mu jego oddziału i zdymisjonowania.

Pod naciskiem mocarstw Ententy węgierskie Zgromadzenie Narodowe 6 listopada 1921 r. przyjęło ustawę pozbawiającą Karola IV prawa do tronu węgierskiego i detronizującą Habsburgów⁷¹. Ustawa ta, jako dekret XLVII z 1921 r., w punkcie 1 stwierdzała, że suwerenne prawa Karola IV do tronu węgierskiego zostały zakończone. W punkcie 2 przekreślała prawa Habsburgów, uznając, że czas ważności sankcji pragmatycznej z 1723 r. upłynął, a wynikający z niej przywilej królewski z mocy wyboru narodu utracił swą ważność i zostaje zwrócony do Domu Austriackiego.

Artykuł XLVII Ustawy z 1921 r.
O zniesieniu praw suwerennych Jego Królewskiej Mości Karola IV
i sukcesji tronu dynastii Habsburgów

§ 1. Prawa suwerenne króla Karola IV ulegają wygaśnięciu.

§ 2. Pragmatyczna zasada *sanctio* zawarta w artykułach I i II ustawy z 1723 r. oraz we wszystkich innych aktach prawnych, które ustanawiały lub regulowały prawo sukcesji tronu Domu Austriackiego (*Domus Austriaca*), przestała obowiązywać, a wraz z tym prerogatywa wyboru króla powróciła do narodu.

§ 3. Naród utrzymuje niezmienną dawną formę rządów królestwa, ale odkłada obsadzenie tronu królewskiego na później i poleca ministerstwu przedstawienie propozycji w tej sprawie we właściwym czasie.

Artykuł 4 Ustawa wchodzi w życie z dniem ogłoszenia⁷².

Ustawa w punkcie 3 postanawiała, że narody starożytnego królestwa zachowują dotychczasową formę rządów, ale punkt 4 informował, że obsadzenie tronu zostało odłożone na później i miało nastąpić w odpowiednim czasie zaproponowanym przez Ministerium. Węgry jako państwo narodowe prawnie i faktycznie stały się królestwem bez króla, rządzonym przez Horthyego jako regenta. Załamani po rozpadzie Królestwa Węgier i okrojeniu ze wszystkich stron terytorium przyznanego im państwa narodowego, Węgrzy do popularnego powiedzenia, że „małe Węgry nie są państwem”⁷³, dodawali, że „admirał bez floty i wybrzeża rządzi królestwem bez króla”⁷⁴. Obydwie próby przywrócenia monarchii na Węgrzech, podjęte przez Karola Habsburga-Lotaryńskiego, wykazały, że nie porzucił on zasady *Indivisibilter ac Inseparabilter* („niepodzielne i nierozłączne”) sformułowanej

⁷¹ M.T. Tarján, 1921. november 6. A Habsburg-ház utolsó trónfosztása, „Rubiconline” (30 V 2017), https://web.archive.org/web/20200115033006/http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1921_november_6_a_habsburg_haz_utolso_tronfosztasa/#top (dostęp: 12.03.2025).

⁷² 1921. évi XLVII. Törvények, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100047.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39#> (dostęp: 8.04.2025).

⁷³ „Csonka Magyarország nem orsag”.

⁷⁴ M. Wasilewski, *Węgierski rewizjonizm terytorialny przed i w trakcie II wojny światowej*, 20.08.2009, <https://histmag.org> (dostęp: 1.06.2024).

5. Kościół Nossa Senhora, grób i pomnik Karola I w Monte na Maderze, [http://cs.wikipedia.org/wiki/Monte_\(Funchal\)](http://cs.wikipedia.org/wiki/Monte_(Funchal)); http://en.wikipedia.org/wiki/File:Tomb_of_blessed_carl.JPG (dostęp: 15.03.2025)

w sankcji pragmatycznej. Karol IV, tak jak przed dwoma wiekami Maria Teresa, założycielka dynastii habsbursko-lotaryńskiej, szukał w pierwszej kolejności oparcia i pomocy na Węgrzech. Forma realizacji tego zamierzenia w 1921 r. była groteskowa i wyraźnie nieskuteczna⁷⁵. Karolowi nie pomogły towarzystwo i kontrola w drugiej ryzykownej wyprawie na Węgry będącej w drugim miesiącu ciąży żony, która udając się na nią, pozostawiła siedmioro małych dzieci (w wieku od 1. do 9. roku życia) w Szwajcarii. Może nawet byłoby bliższe prawdy stwierdzenie, że w tej drugiej wyprawie cesarz Karol I towarzyszył cesarzowej Zycie.

Początkowo para cesarsko-królewska zamieszkała na Maderze w komfortowym hotelu „Victoria” w Funchalu we dwójkę, bowiem siedmioro małych dzieci Karola i Zyty przebywało nadal w Szwajcarii. Zyta uzyskała zgodę na wyjazd do dzieci do Szwajcarii w styczniu 1922 r. i przewiozła je na Maderę 2 lutego 1922 r. Wkrótce ze względów finansowych cała rodzina musiała przenieść się do Monte, gdzie otrzymała bezpłatny dom, ale z bardzo prymitywnymi warunkami. Czuć było stęchliznę, wilgoć i chłód⁷⁶.

Stan zdrowia Karola pogarszał się w szybkim tempie. Zmarł 1 kwietnia 1922 r. na zapalenie płuc, przeżywszy 34 lata. Swoim życiem i niespełną pięcioletnim okresem noszenia tytułu cesarza i króla dopisał krótki, ale ważny epilog do panowania dynastii Habsburgów i Domu Habsbursko-Lotaryńskiego w Austrii i na Węgrzech.

Został pochowany w kościele Nossa Senhora na wzgórzu Monte i tam nadal znajduje się jego grób. Serce Karola I umieszczono w Kaplicy Loretańskiej klasztornej kościoła Benedyktynów w Muri w Szwajcarii⁷⁷.

⁷⁵ *Die Habsburger. Eine Europäische Familiengeschichte*, Hrsg. B. Vacha, Graz-Wien-Köln 1992 (reprint: 1996), s. 470–476; S. Gruber, *Karl I.: Der Friedenskaiser?*, w: *Die Welt der Habsburger*, <http://www.habsburger.net/de/kapitel/karl-i-der-friedenskaiser?language=en> (dostęp: 4.05.2025).

⁷⁶ Dom ten spłonął podczas pożaru lasu na Maderze w 2016 r.

⁷⁷ Obok zostało umieszczone serce cesarzowej Zyty po jej śmierci 14 marca 1989 r.

Wnioski

Oceny krótkiego panowania Karola Habsburga-Lotaryńskiego są bardzo zróżnicowane. W historiografii austriackiej, czeskiej i węgierskiej Karol Habsburg-Lotaryński, ostatni cesarz i król, nie ma najlepszych opinii. Helmut Rumpler, szef Biura Habsburgów Austriackiej Akademii Nauk ocenił cesarza Karola I jako „dyletanta, wewnętrznie zbyt słabego, aby sprostać wszystkim wyzwaniom losu i jako polityka miernego i przeciętnego”⁷⁸. Czeski historyk Jan Galandauer, pisząc o cesarzu Karolu jako ostatnim królu czeskim, stwierdził, że niczym szczególnym nie utrwalił się w czeskiej pamięci historycznej. Z czeskiego punktu widzenia był nieudacznikiem, który stracił koronę, i przeciwieństwem Tomáša Masaryka, który odbudował niepodległe państwo czeskie. Krytyczne oceny dominują również w historiografii węgierskiej. W zbiorze wydanym w 2004 r. i będącym pokłosiem konferencji naukowej czołowych historyków węgierskich najsurowszą opinię Karolowi jako przedstawicielowi panującej na Węgrzech przez wieki dynastii wystawiła Mária Ormos, używając nawet w tytule swojej publikacji określenia: „Tron bagna”. László Szárka sceptycznie odniósł się do alternatywy, którą dla Węgier w konfrontacji z regencją Horthyego po I wojnie światowej stanowiłoby panowanie króla Karola IV.

Nie brakuje jednak również ocen pozytywnych. Francuski pisarz Anatole France stwierdził, że „Cesarz Karol jest jedynym przyzwoitym człowiekiem [...]”. Była duża szansa, ale to było przegapione”⁷⁹.

Prawie natychmiast po śmierci Karola cesarzowa Zyta podjęła starania o wszczęcie jego procesu beatyfikacyjnego. Rozpoczął się on już 1 kwietnia 1923 r. w pierwszą rocznicę śmierci Karola, z inicjatywy posła Wilhelma Miklasa, późniejszego prezydenta Austrii. Archidiecezja wiedeńska wszczęła gromadzenie dowodów od 1925 r., a sprawa trafiła do Kongregacji Spraw Kanonizacyjnych w Watykanie. W tym czasie powstała również Liga Modlitewna Cesarza Karola o Pokój Między Narodami⁸⁰.

Cesarz Karol I miał wśród swoich wiernych poddanych, żywiących dla niego szacunek, także wielu Polaków. Jednym z nich był mieszkający w Wadowicach polski żołnierz armii austriacko-węgierskiej, noszący nazwisko Wojtyła. Swojemu synowi z szacunku dla cesarza dał imię Karol. Po kilkudziesięciu latach Karol Wojtyła jako papież Jan Paweł II podjął i przeprowadził do końca proces beatyfikacyjny Karola Habsburga-Lotaryńskiego⁸¹. Uroczystość odbyła się 3 października 2004 r. Papież

⁷⁸ H. Rumpler, *Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches*, München 1966.

⁷⁹ Bł. Karol I Franciszek Józef Ludwik Hubert Jerzy Maria Habsburg-Lotaryński (*Habsburg-Baudemont-Vaudemont*), <http://www.wladcy.myslenice.net.pl/Polska/opisy/Karol%20I%20Habsburg.htm> (dostęp: 28.03.2021).

⁸⁰ *Kaiser Karl Gebetsliga für den Völkerfrieden*, <https://www.gebetsliga.com/> (dostęp: 20.04.2025).

⁸¹ Ceremonii beatyfikacji dokonał w Rzymie kard. José Saraiva Martins, prefekt Kongregacji Spraw Świętości, w obecności papieża Jana Pawła II. Była to ostatnia beatyfikacja w okresie pontyfikatu

Polak Jan Paweł II wówczas powiedział: „Najważniejszym zadaniem Chrześcijanina jest znalezienie Chrystusa, rozpoznawania i po woli Bożej w każdej kwestii. Chrześcijanin mąż stanu, cesarz i król Karol I przyjął to wyzwanie każdego dnia”⁸².

Z okazji beatyfikacji Karola Habsburga-Lotaryńskiego odbyła się na Węgrzech konferencja naukowa, na której wystąpili najwybitniejsi historycy węgierscy, w swoich referatach omawiając różne aspekty panowania króla Karola IV i przedstawiając je na szerokim tle⁸³.

Chociaż propagowany przez Emperor Karl League of Prayers for Peace among Nations obraz Karola Habsburga-Lotaryńskiego jest zapewne nieco wyidealizowany, wzbudza on jednak coraz większą sympatię jako wzorzec człowieka i władcy. Inspirujące do zadumy i zachęcające do identyfikowania się z tą postawą są rozważania Jørna K. Baltzersena, norweskiego autora artykułu porównującego nadanie Pokojowej Nagrody Nobla prezydentowi Thomasowi Woodrow Wilsonowi i beatyfikację Karola Habsburga-Lotaryńskiego⁸⁴. W jednym z wywiadów Otto, najstarszy syn cesarza Karola I, o swoim ojcu powiedział: „[...] Chociaż przyszedł późno, ale przynajmniej próbował...”⁸⁵ Można te słowa zamknąć też w powiedzeniu: przyszedł za późno – odszedł za wcześniej i nie zdążył przekonać, że zgłaszane deklaracje w innych warunkach byłyby w stanie zrealizować.

Cesarz i król Karol miał mocne oparcie w kochającej go żonie o silniejszej osobowości. Można dostrzec, że często w podejmowanych działaniach i sposobie ich realizacji Karol zachowywał się przede wszystkim jak mężczyzna, który mimo trudności pragnie sprostać oczekiwaniom i powinnościom wobec żony i dzieci. Po śmierci męża była cesarzowa i królowa Zyta została sama z siedmiorgiem dzieci, z których najstarszy syn Otto miał wówczas 10 lat. Z pomocą przyszedł król Hiszpanii Alfons XIII. Uzyskał on zgodę rządu brytyjskiego na zamieszkanie Zyty i jej dzieci w Hiszpanii, po czym wysłał po nich okręt wojenny, na pokładzie którego przepłynęli do Kadyksu, skąd zostali przewiezieni do pałacu El Pardo koło Madrytu. Tam 31 maja 1922 r. Zyta urodziła ósme dziecko – córkę Elżbietę. Postanowiła wychowywać dzieci blisko natury, z dala od życia pałacowego. Pozbawiona tronów, władzy, dostojenstw i pieniędzy była cesarzowa Zyta wychowywała dzieci w pałacu Uribarren w Lekeitio w Kraju Basków do 1929 r., udowadniając, że potrafiła być wspaiałą matką, umiejacą zatroszczyć się o zdrowie,

papieża Polaka. Zob. G. Potter, *Blessed Emperor Karl I of Austria and Empress Zita*, „Catholicism.org”, 25.10.2004, <http://catholicism.org/karl-hapsburg.html> (dostęp: 14.08.2013).

⁸² *Beatyfikacja pięciu sług Bożych, Homilia Jana Pawła II*, 3.10.2004, http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_II-homilies/2004/documents/hf_jp-II-hom-20041003-beatifications-en.html (dostęp: 16.11.2013).

⁸³ *IV. Károly – A boldoggá avatott maglar király*, „Rubicon” (2004), nr 10.

⁸⁴ J.K. Baltzersen, *Kaiser Karl vs. President Wilson, The old order vs. the new*, <http://archive.lewrockwell.com/baltzersen/baltzersen11.html> (dostęp: 1.06.2024).

⁸⁵ Archivum Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Habsburg Ottó és öröksége (AMNL, HO és öröksége), http://mnl.gov.hu/mnl/ol/virtualis_kiallitas/habsburg_otto_es_oroksege (dostęp: 1.06.2024).

wychowanie i wykształcenie ośmiorga dzieci, które wyrosły na wartościowych ludzi. Dopóki żył Karol, nie wyobrażała sobie życia bez zasiadania na tronie. On niestety przyjął do wiadomości zdanie żony i je podzielał. Nie potrafił żyć bez panowania, do którego nie został przygotowany i nie najlepiej sobie z nim radził, ale wypadło ono w takim czasie, że niezależnie od tego, co by zrobił, nie byłby w stanie powstrzymać biegu historii i nieuniknionych konsekwencji I wojny światowej, którą wypowiedział jego sędziwy poprzednik.

W 2001 r. powstało Stowarzyszenie „Śladami Habsburgów” w celu pielęgnowania 800-letniego dziedzictwa artystycznego i kulturalnego dynastii Habsburgów. Zrzesza ono 70 organizacji członkowskich. Są to w znacznej liczbie muzea funkcjonujące głównie w zamkach, dworach, klasztorach i innych budynkach postawionych przez Habsburgów lub będące rodowymi rezydencjami. Do Stowarzyszenia „Śladami Habsburgów” jako pierwszy z zamków węgierskich przyłączył się Zamek Królewski w Gödöllő⁸⁶.

Na krótko przed śmiercią Ottona Habsburga, który zmarł 4 lipca 2011 r., członkowie licznej dynastii Habsburgów odzyskali w Austrii wszystkie prawa polityczne, łącznie z prawem kandydowania na prezydenta Republiki Austrii. Na Węgrzech bogata spuścizna polityczna Ottona jest pielęgnowana z szacunkiem m.in. przez Fundację Ottona Habsburga (Habsburg Ottó Alapítvány).

Zaprezentowane rozważania nie powinny wprowadzić korespondować z aktualną polityką, ale na Węgrzech historia jest często wiązana z bieżącą sytuacją. Potwierdzenie stanowią tytuły przemówień premiera Viktora Orbána⁸⁷ i marszałka Zgromadzenia Narodowego z okazji 177. rocznicy Węgierskiej Wiosny Ludów 15 marca 1848 r., prezentowane pod hasłem „Wolność, równość, braterstwo”⁸⁸.

Attempts to Restore Charles IV of Austria to the Hungarian Throne in 1921

Abstract

Solemnly crowned in Budapest on 30 December 1916, King Charles IV from the House of Habsburg-Lorraine was forced to issue a written statement on 13 November 1918, less than two years later, renouncing his power and releasing all his Hungarian subjects from their

⁸⁶ *Via Habsburg Gödöllői és Budapesti Állomással*, 14.11.2024, <https://habsburgottoalapitvany.hu/via-habsburg-godolloi-es-budapesti-allomassal/> (dostęp: 16.11.2024).

⁸⁷ Podobnie jak w 1848 r. Węgrzy walczyli z imperium Habsburgów, tak teraz stawiają czoła Brukseli – oświadczył premier Węgier Viktor Orbán. W czasie uroczystości z okazji rocznicy powstania narodowego zapewnił, że „przyszłość należy do patriotów”, *„Bruksela jak Habsburgowie”*. Viktor Orbán: to walka o duszę Zachodu, 15.03.2025, <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/viktor-orban-brutalnie-atakuj-opozycje-robactwo-przetrwalo-zime/679dv6y> (dostęp: 16.03.2025).

⁸⁸ L. Kővér, *Speaker of Parliament is Comparing the EU to the Habsburg Regime*, 14.03.2025, <https://hungarytoday.hu/speaker-of-parliament-is-comparing-the-eu-to-the-habsburg-regime> (dostęp: 16.03.2025).

duty of loyalty to him. Just two days prior, on 11 November 1918, he published a statement as Emperor Charles I regarding the cessation of his imperial power in Austria. Notably, neither statement mentioned the word 'abdication'. From March 1919 to October 1921, Charles I and his family lived in exile in Switzerland. Closely observing developments in Hungary and maintaining contacts with many politicians, Charles I made plans to return to the Hungarian throne. In 1921, he attempted to implement his plans twice, but they were thwarted by Miklós Horthy, who had been the regent of Hungary since 1 March 1920. Charles I and his wife, Zita, were placed under guard aboard a British warship and then taken to Madeira, where they were interned. The Hungarian National Assembly voted to dethrone Charles IV and declared that the eighteenth-century resolution, which entitled the Habsburgs to the Hungarian throne based on the Pragmatic Sanction, was null and void.

Попытки Карла IV Габсбурга–Лотарингского вернуться на венгерский престол в 1921 г.

Абстракт

Торжественно коронованный в Будапеште 30 декабря 1916 г. король Карл IV Габсбург-Лотарингский, менее чем через два года, был вынужден 13 ноября 1918 г. подать письменную декларацию о прекращении исполнения власти и освобождении всех своих венгерских подданных от обязательства хранить ему верность. Двумя днями ранее (11 ноября 1918 г.) в Вене была опубликована его декларация как императора Карла I о прекращении исполнения императорской власти в Австрии. Однако ни в одной из этих деклараций не употреблялось слово «отречение». С марта 1919 г. по октябрь 1921 г. Карл I со своей семьей жил в изгнании в Швейцарии. Внимательно наблюдая за развитием событий в Венгрии и поддерживая контакты со многими политиками, Карл I строил планы возвращения на венгерский престол. В 1921 г. он дважды предпринял попытку их реализации. Ему помешал Миклош Хорти, который с 1 марта 1920 г. исполнял должность регента, признанного королевством, национального венгерского государства. Карл I с сопровождавшей его женой Зитой отплыли под стражей на борту английского военного корабля на остров Мадейра – место их интернирования. Венгерское Национальное собрание решило низложить Карла IV и объявить утратившим силу постановление XVIII века, предоставлявшее Габсбургам право на венгерский престол на основании Прагматической санкции.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archivum Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Habsburg Ottó és öröksége (AMNL, HO és öröksége), http://mnl.gov.hu/mnl/ol/virtualis_kiallitas/habssburg_otto_es_oroksege (dostęp: 1.06.2024).

Eckartsau nyilatkozat eredeti példánya [2013. május 18-i dátummal az eredetiből archiválva], https://web.archive.org/web/20130518222638/http://vmek.oszk.hu/02100/02185/html/img/1_015a.jpg (dostęp: 12.03.2025).

Źródła drukowane

- A Nemzeti Jogszabálytár, <https://njt.hu/jogszabaly/1921-33-00-00> (dostęp: 12.03.2024).
 Aki nem királyságpárti az nem nevezheti magát magyar konzervatívnak, <https://regnum-portal.hu/2023/12/05/aki-nem-kiralysagparti-az-nem-nevezheti-magat-magyar-konzervativnak/> (dostęp: 18.09.2024).
 Franciszek II Rakoczy. *Pamiętniki – Wyznania*, wybrał, opracował i wstępem zaopatrzył J.R. Nowak, Warszawa 1988 („Biblioteka Pamiętników Polskich i Obcych”).
 Horthy M., *Emlékirataim*, Buenos Aires 1953.

Prasa

- „Neue Freie Presse” (12 XI 1918, 24 VIII 1919)

Opracowania

- Ablonczy B., *Teleki Palról. Feketen – fehérén*, „Rubicon” (2004), nr 2, s. 5–28.
 Baltzersen J.K., *Kaiser Karl vs. President Wilson, The old order vs. the new*, <http://archive.lewrockwell.com/baltzersen/baltzersen11.html> (dostęp: 1.06.2024).
 Bandholz H.H., *An Undiplomatic Diary by the American Member of the Inter-Allied Military Mission to Hungary, 1919–1920*, New York 1933.
 Beatyfikacja pięciu sług Bożych, *Homilia Jana Pawła II*, 3.10.2004, http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_II-homilies/2004/documents/hf_jp-II-hom-20041003-beatifications-en.html (dostęp: 16.11.2013).
 Bitschnau W., *Heimkehr der Habsburger. Der Kampf um das Ende der Landesverweisung*, Graz 2005.
 Bł. Karol I Franciszek Józef Ludwik Hubert Jerzy Maria Habsburg-Lotaryński (Habsburg-Baudemont-Vaudemont), <http://www.wladcy.myslenice.net.pl/Polska/opisy/Karol%20I%20Habsburg.htm> (dostęp: 28.03.2021).
 Bodo B., *The White Terror in Hungary, 1919–1921: The Social Worlds of Paramilitary Groups*, „Austrian History Yearbook” 42 (2011), s. 133–163.
 Brook-Shepherd G., *The Last Empress. The Life and Times of Zita of Austria-Hungary, 1892–1989*, New York 1991.
 Broucek P., *Karl I. (IV.). Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie*, Wien 1997.
 Brook-Shepherd G., *The Last Habsburg*, New York 1969.
 „Bruksela jak Habsburgowie”. Viktor Orban: to walka o duszę Zachodu, 15.03.2025, <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/viktor-orban-brutalnie-atakuje-opozycje-robactwo-przetrwalozime/679dv6y> (dostęp: 23.08.2024).
 Csonkaréti K., *Marynarka Wojenna Austro-Węgier w I wojnie światowej 1914–1918*, tłum. M. Sowa, Kraków 2004.
Die amtliche Meldung über den Rücktritt (in German), „Neue Freie Presse” (24 VIII 1919), Morgenblatt.
Die Habsburger. Eine Europäische Familien geschichte, Hrsg. B. Vacha, Graz–Wien–Köln 1992 (reprint: 1996).
Die letzten Habsburger in Augenzeugen berichten, Hrsg. H.F. Brunningen, Düsseldorf 1967.
 Eckartsau nyilatkozat eredeti példánya [2013. május 18-i dátummal az eredetiből archiválva], https://web.archive.org/web/20130518222638/http://vmek.oszk.hu/02100/02185/html/img/1_015a.jpg (dostęp: 12.03.2025).

- Felczak W., *Historia Węgier*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983.
- Grodziski S., *Franciszek Józef I*, Wrocław 1983.
- Gruber S., *Karl I.: Der Friedenskaiser?*, w: *Die Welt der Habsburger*, <http://www.habsburger.net/de/kapitel/karl-i-der-friedenskaiser?language=en> (dostęp: 14.04.2024).
- IV. Károly – A boldoggá avatott maglar király, „Rubicon” (2004), nr 10.
- Kaiser Karl Gebetsliga für den Völkerfrieden, <https://www.gebetsliga.com/> (dostęp: 20.06.2025).
- Karl Franz Josef von Habsburg-Lothringen, <https://www.oocities.org/veldes1/karl.html> (dostęp: 31.05.2024).
- Kövér L., *Speaker of Parliament is Comparing the EU to the Habsburg Regime*, 14.03.2025, <https://hungarytoday.hu/speaker-of-parliament-is-comparing-the-eu-to-the-habsburg-regime> (dostęp: 16.03.2025).
- Krasuski J., *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2002.
- Kucharczyk G., *Ostatni cesarz i król*, 31.03.2012 (aktualizacja 9.04.2012), <http://www.pch24.pl/ostatni-cesarz-i-krol,1320,i.html> (dostęp: 4.10.2013).
- Lehár A., *Erinnerungen*, w: *Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn, 1918–1921*, Hrsg. P. Broucek, Wien 1973.
- Mayrhofer F., *Franz Dinghofer, Verkünder der Republik*, w: *Oberösterreich 1. Lebensbilder zur Geschichte Oberösterreichs*, Hrsg. A. Zauner, H. Slapnicka, Linz 1981, s. 185–199.
- Miklós I., *Trianoniidőutazás: percrőlpercreaz 1920-as aláíráseseményei*, http://hvg.hu/tudomany/20100604_idoutazas_trianon_percrol_percre (dostęp: 17.04.2024).
- Mócsy I., *The Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921*, New York 1983.
- Mutschlechner M., *Attempts to regain power*, w: *Habsburgs in Exile – the Dynasty after 1918*, <http://www.habsburger.net/en/printpdf/stories/habsburgs-exile-dynasty-after-1918?language=en> (dostęp: 30.05.2024).
- Ormos M., *Trón az ingoványon, Károly császár és király kísérletei egy birodalom megmentésére, „Rubicon”* (2010), nr 2, s. 12–34.
- Patelski M., *Admiral Miklós Horthy de Nagybánya – kawaler Orderu Wojennego Marii Teresy*, w: *Przyjaźń z tysiącletnim rodowodem. Szkice z dziejów relacji polsko-węgierskich*, red. P. Jakóbczyk-Adamczyk, D. Rogut, Bełchatów 2009, s. 49–75.
- Pernes J., *Poslední Habsburkové. Karel, Zita, Otto a snahy o záchranu císařského trůnu*, Brno 1999.
- Popiołek B., *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*, Kraków 1996.
- Potter G., *Blessed Emperor Karl I of Austria and Empress Zita*, „Catholicism.org”, 25.10.2004, <http://catholicism.org/karl-hapsburg.html> (dostęp: 14.08.2013).
- Romsics I., *Bethlen István. Politikai életrajz*, Budapest 1991.
- Rostworowski E., *Historia powszechna. Wiek XVIII*, wyd. 11, Warszawa 2004.
- Roucek J.S., *The Problems Connected with the Departure of Karl the Last from Central Europe*, „East European Quarterly” 15 (1982), no. 4, s. 453–468.
- Rumpler H., *Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches*, München 1966.
- Sakmyster Th.L., *Hungary's Admiral on Horseback. Miklós Horthy, 1918–1944*, New York 2022.
- Scheidt H.W., „Abdanken? Nie – nie – nie!”, 7.11.2008, diepresse.com/home/politik/zeitgeschichte/428688 (dostęp: 10.10.2013).
- Simonyi-Semadam Sándor (Mezőkövesd.), w: *Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. A Nemzetgyűlés Tagjainak Életrajzi Adatai*, szerk. G. Vidor, Budapest 1921, s. 126–127.
- Słownik władców Europy nowożytnej i najnowszej*, red. M. Serwański, J. Dobosz, Poznań 2002.
- Sondheim A. de, *Vitrine XIII. Geschichte und Schicksal der österreichischen Kronjuwelen*, Wien–Hamburg 1966.

- „Staatsgefekblattfür den Staat Deutschösterreich” (10 IV 1919), Nr. 71, <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex-show?call=sgb|1919|0004|00000513||tif|45|> (dostęp: 10.06.2025).
- Szalai M., *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*, Budapest 2003.
- Szilassy S., *Hungary at the Brink of the Cliff 1918–1919*, „East European Quarterly” 3 (1969), no. 1, s. 95–109.
- Szilassy S., *Revolutionary Hungary, 1918–1921*, Ann Arbor 1971.
- Tarján M.T., 1921. november 6. A Habsburg-ház utolsó trónfosztása, „Rubiconline” (30 V 2017), https://web.archive.org/web/20200115033006/http://www.rubicon.hu/magyar/oldal/1921_november_6_a_habsburg_haz_utolso_tronfosztasa/#top (dostęp: 12.03.2025).
- Tarján M.T., *Károlyi Gyula megalakítja aradi ellenkormányát*, http://www.rubicon.hu/magyar/oldal/1919_majus_5_karolyi_gyula_megalakitja_aradi_ellenkormanyat/ (dostęp: 12.11.2013).
- Tóth A., *The Czechoslovak Policy and the First Restoration Attempt of Charles Habsburg in Hungary in the Spring 1921*, „Prague Papers on the History of International Relations” 11 (2007), s. 241–279.
- Tropfen R., *Österreich/Keiser schatz*, „Der Spiegel” (9 V 1966), Nr. 37, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46414189.html> (dostęp: 30.05.2024).
- Via Habsburg Gödöllői és Budapesti Állomással, 14.11.2024, <https://habsburgottoalapitvany.hu/via-habsburg-godolloi-es-budapesti-allomassal/> (dostęp: 15.11.2024).
- Wasilewski M., *Węgierski rewizjonizm terytorialny przed i w trakcie II wojny światowej*, 20.08.2009, <https://histmag.org> (dostęp: 1.06.2024).
- Weissensteiner F., *Rakouští císařové František I. – Ferdinand I. – František Josef I. – Karel I.*, z nemeckého originalu *Die österreichischen Kaiser*, Wien 2003, prel. I. Churaňová, red. O. Grezlová, Praha 2005 (wersja polska: *Habsburgowie*, tłum. B. Lulińska, D. Luliński, Warszawa 2011).
- Wereszycki H., *Historia Austrii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986.
- Wilhelm H., *Schicksalsstein der Habsburger*, „Süddeutsche Zeitung” (17 V 2010), <https://www-sueddeutsche-de.translate.goog/wirtschaft/schatzsucher-schicksalsstein-der-habsburger-1.29615?> (dostęp: 30.05.2024).
- Zawistowska R., „Franciszek II Rakoczy i jego związki z Polską”, referat przedstawiony na XIV Zjeździe Historyków Węgierskich z Krajów Grupy Wyszehradzkiej (XIV. Kárpát-Medencei Történelemtanár Tábor), Gyöngyös 2011. júlus 18–23 i złożony jako mps w Rákóczi Szövetség, H-1255 Budapest, Pf.: 23.
- Zweig S., *El mundo de ayer. Memorias de un europeo*, trad. de J. Fontcuberta y A. Orzeszek, Barcelona 2002.

Netografia

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100047.TV&searchUrl=/ezer-ev-torveny%3Fpagenum%3D39#> (dostęp: 10.06.2025)

Renata Zawistowska, dr nauk humanistycznych w zakresie historii, nauczyciel historii. Współpracuje dydaktycznie i naukowo z Uniwersytetem Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Uniwersytetem Ekonomicznym w Krakowie i Muzeum Narodowym w Krakowie. Pełni funkcję doradcy metodycznego ds. historii i wiedzy o społeczeństwie w Małopolskim Centrum Doskonalenia Nauczycieli w Krakowie. Zainteresowania naukowe związane są z najnowszą historią Europy Środkowo-Wschodniej (zawistowsky34@o2.pl).

Renata Zawistowska, PhD in History, teacher of history. She cooperates didactically and scientifically with the University of National Education Commission in Krakow, the Krakow University of Economics, and the National Museum in Krakow. She works as a methodological advisor for history and civic education at the Małopolska Teacher Training Centre in Kraków. Her research interests focus on the recent history of Central and Eastern Europe (zawistowsky34@o2.pl).